

The Greek Review of Social Research

Vol 89 (1996)

89-90 A'-B'

**Ο εθνικισμός στον ελληνικό τύπο: το Μακεδονικό
ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου
1991-Απριλίου 1993**

*Αντώνης Αρμενάκης, Θεόδωρος Γκοτσόπουλος,
Νίκος Δεμερτζής, Ρώη Παναγιωτοπούλου, Δημήτρης
Χαραλάμης*

doi: [10.12681/grsr.692](https://doi.org/10.12681/grsr.692)

Copyright © 1996, Αντώνης Αρμενάκης, Θεόδωρος Γκοτσόπουλος,
Νίκος Δεμερτζής, Ρώη Παναγιωτοπούλου, Δημήτρης Χαραλάμης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Αρμενάκης Α., Γκοτσόπουλος Θ., Δεμερτζής Ν., Παναγιωτοπούλου Ρ., & Χαραλάμης Δ. (1996). Ο εθνικισμός στον ελληνικό τύπο: το Μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991-Απριλίου 1993. *The Greek Review of Social Research*, 89, 188–231. <https://doi.org/10.12681/grsr.692>

Αντώνης Αρμενάκης,* Θεόδωρος Γκοτσόπουλος,**
Νίκος Δεμερτζής,*** Ρόη Παναγιωτοπούλου,****
Δημήτρης Χαραλάμπης*****

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΥΠΟ.
ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΠΕΡΙΟΔΟ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1991-ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1993

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο εθνικισμός εκτός από επίδικο και περίπλοκο, είναι και ένα ιδιαίτερος επίκαιρο ζήτημα. Μολονότι στο παρελθόν είχε σχηματισθεί η εντύπωση ότι ο εθνικισμός (και το έθνος-κράτος) θα μπορούσε να απορροφηθεί από ευρύτερες ομοσπονδιακού ή/και διεθνούς τύπου διαδικασίες ή ότι θα παρήκμαζε με την ανάπτυξη της αγοράς και των διεθνών επικοινωνιών, η μεταγενέστερη έρευνα και εμπειρία έχουν καταδείξει ότι αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο φαινόμενο της παγκόσμιας ιστορίας που δεν πρόκειται να εκλείψει κατά τις προσεχείς δεκαετίες.¹

* Λέκτορας στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

** Πολιτικός Επισημονας. Συνεργάτης του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

*** Επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

**** Επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

***** Αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διευθυντής Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ.

1. Βλ. Robert A. Goldwin (επιμ.), *Readings in World Politics*, Oxford University Press (2η έκδοση), Λονδίνο, 1970, σ. 401 κ.ε..

Η επικαιρότητα του φαινομένου του εθνικισμού καθίσταται πρόδηλη λόγω της πολεμικής έξαρσης που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια σε πολλά σημεία του κόσμου, η οποία επικαλείται το όνομα του έθνους, της εθνικής κυριαρχίας, της εθνικής αποκατάστασης κ.λπ.. Η αιφνίδια αναζωπύρωση του εθνικισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο στις αρχές του '90, όχι μόνο ξάφνιασε πολλούς αναλυτές, αλλά υπενθύμισε ότι ο εθνικισμός (όπως και ο ρατσισμός βεβαίως) ουδέποτε έπαψε να συνιστά πρόβλημα ακόμη και των ανεπτυγμένων κοινωνιών. Ο εκσυγχρονισμός και οι ιδεολογίες της ανάπτυξης δεν εξοβέλισαν την εθνικιστική αρχή, η οποία, είτε με αποσχιστική μορφή, είτε με αλυτρωτικά αιτήματα, αλλά ακόμα και με επεκτατικές ενέργειες, οδήγησε στην αύξηση των ευρωπαϊκών κρατών σε 43 (το 1994), αριθμός που ποτέ στο παρελθόν δεν υπήρξε μεγαλύτερος.

Επιπλέον, ο εθνικισμός καθίσταται επίκαιρος εξαιτίας της αντίθεσης, από την οποία χαρακτηρίζεται το διεθνές σύστημα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ανάμεσα στο τοπικό/εθνικό και το πλανητικό/υπερεθνικό στοιχείο, και η οποία αφορά το μέλλον του έθνους-κράτους.² Η αντίθεση αυτή εμφανίζεται ως ένα παράδοξο της σύγχρονης διεθνούς πολιτικής: εθνικισμός και «διεθνισμός» (transnationalism) εκδηλώνονται και ανθούν ταυτοχρόνως.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η καταγραφή και η ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο ο ελληνικός Τύπος δημιουργεί και εν συνεχεία ενσωματώνει εθνικιστικά στερεότυπα στη συλλογή και στην παρουσίαση των ειδήσεων εξωτερικής πολιτικής, και ειδικότερα όσον αφορά το Μακεδονικό ζήτημα που αναζωπυρώθηκε κατά τα τελευταία χρόνια.³ Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται και αναλύονται τα δημοσιεύματα που αφορούν τη Γιουγκοσλαβική κρίση και

2. Η εθνικιστική όξυνση των τελευταίων χρόνων κατ' άλλους μεν αποδίδεται ως αμυντική εκδήλωση του, ούτως ή άλλως, φθίνοντος έθνους-κράτους μπροστά στο σχηματισμό υπερεθνικών ολοκληρώσεων (Ευρωπαϊκή Ένωση, κ.λπ.), κατ' άλλους δε είναι μια ακόμη επιβεβαίωση και ενίσχυση του έθνους-κράτους στα νέα ακριβώς πλαίσια της αντίθεσης ανάμεσα στο «τοπικό» και το «πλανητικό». Για τη σχετική συζήτηση, βλ. ενδεικτικά David Held, «Democracy, the Nation-State and the Global System», στο David Held (επιμ.), *Political Theory Today*, Polity Press, 1991, σ. 197-235, ιδιαίτερα σ. 208-212, και Παναγιώτης Κονδύλης, *Πλανητική Πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992, σ. 39-49.

3. Στη δημόσια συζήτηση για το συγκεκριμένο θέμα, ο όρος Μακεδονικό ζήτημα άλλοτε χρησιμοποιείται για να περιγράψει την ιστορική εξέλιξη του προβλήματος που δημιουργήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα και άλλοτε για να υποδηλώσει μόνο τη σύγχρονη αντιπαράθεση μεταξύ της Ελλάδας και του κράτους που προήλθε από τη διάλυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας.

το Μακεδονικό ζήτημα κατά την κρίσιμη περίοδο μεταξύ Δεκεμβρίου 1991 και Απριλίου 1993. Δηλαδή, καταγράφεται η πορεία των γεγονότων μέχρι την προσωρινή αναγνώριση του νέου κράτους από τον ΟΗΕ, και όχι βεβαίως η επιδείνωση της κατάστασης αργότερα με το embargo κ.λπ..

1.1. Εθνικισμός: σύγχρονος επιστημονικός διάλογος

Η έννοια του έθνους ως φαινομένου της νεωτερικότητας αποτέλεσε συστατικό και οργανικό στοιχείο της, εφόσον συγκρότησε ιστορικά το αναγκαίο χωρικό-λειτουργικό πλαίσιο της ύπαρξης των θεμελιωδών αξιών-προϋποθέσεων της και διαμόρφωσε την κυρίαρχη μορφή της, την αστική φιλελεύθερη δημοκρατία. Η αποδέσμευση της έννοιας του έθνους από τις θεμελιώδεις αυτές αρχές οδήγησε στην άρνηση του ορθού λόγου, στην άρνηση του οικουμενικού χαρακτήρα της έννοιας του ανθρώπου και στην εμφάνιση των πιο ανορθολογικών αναφορών του αντιδιαφωτισμού που αμέσως ή εμμέσως καταλήγει στην (αυτο)καταστροφική έκρηξη του ρατσισμού και της εθνικής κάθαρσης. Το έθνος, χωρίς τα περιεχόμενα της ελευθερίας και της ισότητας των ιδιωτών/πολιτών που το αποτελούν και είναι φορείς δικαιωμάτων, μετατρέπεται σε μία μεταφυσική-μυστικιστική οντότητα, σε έκφραση μιας φαντασιακής ταυτότητας,⁴ της οποίας το πυρηνικό συστατικό στοιχείο είναι η βία έναντι οποιουδήποτε «άλλου», εναντίον δηλαδή οποιουδήποτε δεν ταυτίζεται ή θεωρείται ότι δεν ταυτίζεται με αυτό.

Αν αναστοχαστούμε τον τρόπο της αντιδιαφωτιστικής θεμελίωσης του έθνους στο επίπεδο της θεωρίας ή στο επίπεδο της πραγματικής-ιστορικής εμφάνισης του φαινομένου, αντιλαμβανόμαστε ότι αυτό δεν σημαίνει τίποτα άλλο παρά το λόγο και τις πρακτικές μιας ολοκληρωτικής εξουσίας, η οποία συγκροτείται και νομιμοποιείται μέσω της ιδέας της απόλυτης και μοναδικής εθνικής ταυτότητας. Η εθνική ταυτότητα λειτουργεί ως μηχανισμός, ο οποίος οποιαδήποτε στιγμή, βάσει οποιασδήποτε συμπεριφοράς ή στάσης που δεν συμπλέει με την εξουσία και τις στοχοθεσίες της, μπορεί να θεωρήσει, να μετατρέψει κάθε άνθρωπο σε «άλλο», π.χ. φυλετικά «άλλο», εθνικά «άλλο», προδότη, πεμπτοφαλαγγίτη,

4. Πβλ. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Λονδίνο, 1983, αναθεωρημένη έκδοση 1991.

παρακμιακό, μη ταυτιζόμενο με τις υποτιθέμενες φυσικές και βιολογικές αξίες και σκοποθεσίες του γένους κ.λπ..

Υποστηρίζουμε ότι ο φυλετικά ή/και εθνικά «άλλος» δεν υπάρχει πραγματικά, η ύπαρξη του «άλλου», όχι ως υποκειμένου, αλλά ως συμπύκνωσης συλλογικών, βιολογικών και άλλων ιδιοτήτων, δεν αποτελεί αντικειμενικό γεγονός του εμπειρικού περιβάλλοντος. Ο «άλλος» ορίζεται ως τέτοιος από τον εκάστοτε ορισμό των στοιχείων που συνθέτουν το λαό (Volk), την υποτιθέμενη ιδιαιτερότητα του πολιτισμού και των παραδόσεών του ως κοινού πεπρωμένου (Volksgeist-Schicksalsgemeinschaft), από το μύθο εκείνο της μοναδικής ταυτότητας που αναπαράγει εξουσιαστικές δομές, παθολογικές καταστάσεις ψυχικής ανωριμότητας και, βεβαίως, συμφέροντα.⁵

Ο εθνικισμός, η ιδεολογία εκείνη της απολυτοποίησης της μοναδικότητας και υπεροχής της ιδέας του έθνους και της εθνικής ταυτότητας, η ιδέα της συρρίκνωσης της ανθρώπινης ιστορίας σε ιστορία εθνών και τελικά στην ιστορία του ενός και μοναδικού έθνους - που είναι πάντοτε το δικό μας - που ως τέτοιο είναι ανώτερο, αριστοκρατικό, φορέας οποιασδήποτε μορφής υπεροχής έναντι όλων των άλλων, των υποδεέστερων - πάντοτε -, συμπυκνώνεται από τη θρησκευτική-μυστικιστική απολυτοποίηση της υπεροχής και από το συγκρητισμό των αλλοποσάλλων και αντιφατικών επιχειρημάτων θεμελίωσής του. Τέλος, συμπυκνώνεται στην απόρριψη της νεωτερικότητας, στη δράση για τη δράση, στην αποθέωση τελικά της βίας ως του πραγματικού περιεχομένου της θέλησης του έθνους να υπάρξει ως τέτοιο.

Ακόμη και σε σχετικά ήπιες μορφές εκδήλωσης του φαινομένου, η καταστροφική προοπτική ενυπάρχει, και συνήθως, αν δεν συντρέξουν άλλοι ανασχετικοί λόγοι, εμφανίζεται ως βία. Πολύ συχνά, παρ' όλο που ο εθνικισμός αποκτά τη μορφή απελευθερωτικής ιδεολογίας και αποτελεί το αναγκαίο πολιτικό και ιδεολογικό πέρασμα στην κοινωνική και πολιτική αυτονομία,

5. Να υπενθυμίσουμε εδώ την ιδιοποίηση της γης του γηγενούς πληθυσμού στη Νότια Αφρική το 1913, «αρειοποίηση» των περιουσιών των Εβραίων της Γερμανίας και της Ανατολικής Ευρώπης μετά το 1936 και κατά τη διάρκεια του πολέμου, την ιδιοποίηση των περιουσιών των Αρμενίων το 1915 και των Ελλήνων το 1922 στην Τουρκία, την ιδιοποίηση των περιουσιών των Ελληνοκυπρίων της Βόρειας Κύπρου κ.λπ., στοιχεία που συγκεντρώνονται στον κοινό παρονομαστή της άρνησης και απόρριψης του ορθού λόγου.

αντιστρέφει τις αρχικές σκοποθεσίες του, μετατρέπεται σε μια ενσωματωτική, κλειστή ιδεολογία που μπορεί κατόπιν να ξεπεραστεί μόνο μέσα από πολιτικές μορφές θέσμισης της ελευθερίας.

Αποτελεί πλέον κοινό τόπο η διαπίστωση ότι ο εθνικισμός στα Βαλκάνια και οι βαθύτατες αντιθέσεις τους υπήρχε σε λανθάνουσα κατάσταση σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό που συνέβη, ωστόσο, με την πρόσφατη αποδυνάμωση των συστημάτων ελέγχου αυτών των αντιθέσεων και με την εσπευσμένη συγκρότηση νέων κρατών στο χώρο της τέως Ομόσπονδης Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας ήταν η ανοικτή πλέον εκδήλωση των εθνικιστικών συγκρούσεων. Η κατάσταση αυτή και η αδυναμία διαμόρφωσης μιας αποτελεσματικής κοινοτικής πολιτικής για το γιουγκοσλαβικό δείχνουν τις δυσχέρειες οικοδόμησης μιας νέας ειρηνικής τάξης πραγμάτων στην Ευρώπη.

Η κατάσταση σήμερα στην τέως Σοβιετική Ένωση και στην τέως Γιουγκοσλαβία δεν φαίνεται να είναι τίποτα άλλο παρά η έκφραση αυτής της τραγικής και λανθάνουσας τάσης του εθνικισμού. Συγχρόνως, η αδυναμία διαμόρφωσης θεσμών πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης της ελευθερίας αποτελεί τον καθοριστικό όρο και το απαραίτητο πλαίσιο εκδήλωσης της ανομίας και της διαφθοράς ως καθημερινότητας.

Στην Ελλάδα το πρόβλημα του εθνικισμού ετέθη με ιδιαίτερη οξύτητα από τα τέλη του 1991, μετά την αυτο-ανακήρυξη της Ομόσπονδης Δημοκρατίας της Μακεδονίας σε ανεξάρτητο κράτος. Έκτοτε το γεγονός αυτό έχει προκαλέσει ποικίλες αντιδράσεις, τόσο σε επίπεδο εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής, η ένταση των οποίων παραλλάσσει ανάλογα με τη συγκυρία.

1.2. Συνοπτική ιστορική επισκόπηση του Μακεδονικού ζητήματος

Η αναζωπύρωση του Μακεδονικού άρχισε με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και την απόφαση των κατοίκων της Ομόσπονδης Δημοκρατίας της Μακεδονίας να συστήσουν ανεξάρτητο έθνος-κράτος. Το ελληνικό υπουργικό συμβούλιο, με την απόφασή του της 4.12.91, θέτει τους ακόλουθους όρους ως προϋπόθεση για τη διεθνή αναγνώριση του νέου κράτους:

- να αλλάξει η ονομασία «Μακεδονία», που δεν ορίζει διακριτή εθνότητα, αλλά γεωγραφική περιοχή,
- να αρνηθεί την ύπαρξη οποιασδήποτε εδαφικής διεκδίκησης σε βάρος της χώρας μας, και

- να σταματήσει η προπαγάνδα για την υποστήριξη της μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα.⁶

Αυτοί οι τρεις όροι περιέχουν στοιχεία που παραπέμπουν στο Μακεδονικό ζήτημα έτσι όπως αυτό δημιουργήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα, την εποχή της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της ανάδυσης των βαλκανικών εθνικισμών. Συνοπτικά, μια γρήγορη περιοδολόγηση της ιστορικής εξέλιξης μας οδηγεί στην επισήμανση τριών διαφορετικών, αν και άμεσα συνδεμένων μεταξύ τους, περιόδων του Μακεδονικού:⁷

- Στην πρώτη περίοδο, που τελειώνει το 1913, με τους Βαλκανικούς Πολέμους, παρατηρούμε τη σύγκρουση της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και, κατά δεύτερο λόγο, της Σερβίας, με σκοπό να ελέγξουν την οθωμανική επαρχία της Μακεδονίας στην οποία κατοικούσαν εθνότητες με διακριτά μεταξύ τους χαρακτηριστικά. Τελικά, η περιοχή καταλαμβάνεται κυρίως από την Ελλάδα και τη Σερβία με εδαφικά «αδικημένη» τη Βουλγαρία.
- Η δεύτερη περίοδος, 1915-1991, χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια δημιουργίας ανεξάρτητης από τις γειτονικές χώρες εθνικότητας, της Μακεδονικής, τελικός στόχος της οποίας είναι η συγκρότησή της σε ξεχωριστό έθνος-κράτος που θα περιλαμβάνει στα όριά του το σύνολο της παλιάς επαρχίας. Η σύσταση της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, το 1944, στα

6. Για μια περιγραφή της μακρόχρονης πορείας των διαπραγματεύσεων σχετικά με την αναγνώριση του νέου κράτους, πρβλ. το βιβλίο των Γ. Βαλνιάκη και Σ. Ντάλη (επιμ.), *Το ζήτημα των Σκοπίων. Απόπειρες για αναγνώριση και η ελληνική στάση*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1994, στο οποίο αφενός περιλαμβάνεται χρήσιμη χρονολογική καταγραφή των εξελίξεων από το 1990 μέχρι το 1994, και αφετέρου παρατίθενται τα κυριότερα επίσημα κείμενα. Ενδιαφέρουσες περιγραφές και αναλύσεις των διαπραγματεύσεων παρατίθενται και στα βιβλία των Α. Τάρκα, *Αθήνα - Σκόπια. Πίσω από τις κλειστές πόρτες*, εκδόσεις Λαβύρινθος, Αθήνα, 1995· Μ. Παπακωνσταντίου, *Το ημερολόγιο ενός πολιτικού. Η εμπλοκή των Σκοπίων*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1994.

7. Για μια αναλυτική ιστορική παρουσίαση του Μακεδονικού, βλ. Κοπιά Μαριλένα, *Μία Εύθραυστη Δημοκρατία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1994. Πρβλ., επίσης, Θ. Σκυλακάκης, *Το όνομα της Μακεδονίας*, εκδ. Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1995· Κ. Ιωάννου, *Το ζήτημα της αναγνώρισης των Σκοπίων*, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα, 1994.

πλαίσια όμως της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας, φαίνεται ότι αποτέλεσε μια επί μέρους επιτυχία του επιδιωκόμενου σκοπού.⁸

- Η τρίτη περίοδος αρχίζει από το Δεκέμβριο του 1991, όταν η ΕΟΚ αντιμετωπίζει το θέμα της αναγνώρισης του νέου κράτους. Με σημαντική ευθύνη της Ελλάδος, αλλά και αλυτρωτικών κύκλων των «Σκοπίων», δεν κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί μία ομαλή και συναινετική λύση του προβλήματος, που απασχολεί τα κράτη της περιοχής εδώ και έναν αιώνα.⁹

Η αντιμετώπιση του προβλήματος από τις ελληνικές κυβερνήσεις εντάσσεται στη γενικότερη στάση που τήρησε η χώρα στη γιουγκοσλαβική κρίση. Συγκεκριμένα, δύο στοιχεία φαίνεται ότι υπαρέωσαν την ελληνική τακτική:

1. Μία αρχή, εκείνη της διατήρησης της πολυεθνικής ομοσπονδίας της Γιουγκοσλαβίας που εμπόδιζε τις εθνικές αντιπαράθεσεις και τις πρόβαλλε ως πρότυπο συνύπαρξης διαφορετικών εθνικών κοινοτήτων. Στην πραγματικότητα, όμως η Σοσιαλιστική Ομοσπονδία της Γιουγκοσλαβίας, από την ίδρυσή της, διατηρούσε τις εθνικές διαφοροποιήσεις, τις είχε δε ενισχύσει αφού, εκτός από τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, οι υπόλοιπες Ομόσπονδες Δημοκρατίες είχαν σχετικά ομοιογενείς εθνοτικά πληθυσμούς. Αυτή η εύθραυστη ισορροπία επιχειρήθηκε να ανατραπεί τα τελευταία χρόνια με την προσπάθεια επιβολής του σερβικού εθνικισμού σε βάρος των άλλων λαών της Ομοσπονδίας.

2. Ένα προσδοκώμενο όφελος, η αποφυγή του Μακεδονικού προβλήματος με τη διατήρηση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας. Στην περίπτωση αυτή, ηθελημένα αγνοείται το γεγονός ότι η Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδία είναι εκείνη που για πρώτη φορά δημιουργεί, το 1944, το Μακεδονικό οιονεί έθνος-κράτος, ως το κέντρο που οφείλει να πετύχει «την ένωση όλων των τμημάτων της Μακεδονίας που οι Βαλκάνιοι ιμπεριαλιστές κατέλαβαν μεταξύ 1913 και 1918».¹⁰ Το γεγονός αυτό ορίζει και την αντιφατικότητα της

8. Πρβλ. Ι. Κολιόπουλος, *Λεπλάσια φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Λυτική Μακεδονία, 1941-1944*, τόμος α' και β', εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1995.

9. Πρβλ. Τζ. Καστελάν, *Η Ιστορία των Βαλκανίων, 14ος - 20ός αιώνας*, εκδ. Γκοβόστη Εκδοτική ΑΒΕΕ, Αθήνα, 1991, σσ. 486-497 και 514-537.

10. Βλ. Κοππά, *όπ.π.*, σ. 41, Ι. Κολιόπουλος, *όπ.π.*, τόμος α', σ. 105 κ.ε.

ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Από τη μια πλευρά, στο όνομα της συνύπαρξης των εθνοτήτων, υποστηρίζει τον πιο επιθετικό εθνικισμό της περιοχής, το σερβικό, από την άλλη δε, στο όνομα του δόγματος «η Μακεδονία είναι μία και ελληνική», απαγορεύει στην ΠΓΔΜ τον εθνικό προσδιορισμό της, που θα έθιγε την παραπάνω παραδοχή. Ταυτοχρόνως, διατηρεί άριστες σχέσεις με τη νέα Γιουγκοσλαβία, δημιουργό του υποτιθέμενου προβλήματος.

Από τους τρεις όρους που έθεσε η ελληνική κυβέρνηση για να αναγνωρισθεί το νέο κράτος, μόνον εκείνος για την απουσία εδαφικών διεκδικήσεων ανταποκρίνεται στο Διεθνές Δίκαιο και στη διεθνή πρακτική. Αντίθετα, η απόλυτη άρνηση του δικαιώματος ενός λαού να αυτοπροσδιορισθεί εθνικά και η απαίτηση να διευθετηθεί τυχόν θέμα μειονότητας μεταξύ των δύο κυβερνήσεων εν αγνοία των ενδιαφερομένων, μάλλον στις αρχές του αιώνα παραπέμπει παρά στα κατοχυρωμένα από τον ΟΗΕ και τη ΔΑΣΕ δικαιώματα των μειονοτήτων.¹¹

Η απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών Εξωτερικών της ΕΟΚ, στις Βρυξέλλες (16.12.91), έχει το διαφορούμενο χαρακτήρα των αντίστοιχων αποφάσεων για το σύνολο της γιουγκοσλαβικής κρίσης. Αφενός μάλλον υιοθετεί το ελληνικό επιχείρημα για το όνομα, ως όχημα αλτρωτικών επιδιώξεων και εδαφικών διεκδικήσεων, αφεντέρου δια της θετικής αοριστολογίας, δεν φαίνεται να κάνει δεκτά τα υπόλοιπα ελληνικά αιτήματα. Πάντως, η αναγνώριση αναβάλλεται! Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η θέληση των ευρωπαϊκών χωρών και κυρίως της Γερμανίας να προχωρήσει η ΕΟΚ στη γρήγορη αναγνώριση των βορείων Δημοκρατιών της Γιουγκοσλαβίας, όπου εξαπλωνόταν ο πόλεμος, έθετε σε δεύτερη μοίρα το θέμα των «Σκοπίων».

Αν, όμως, οι πολιτικές σκοπιμότητες εμποδίζουν την αναγνώριση της νοτιότερης Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας, η γνωμοδοτική έκθεση της επιτροπής νομικών υπό τον R. Badinter στις 13.1.92 δεν επισημαίνει κανένα κώλυμα για τη διεθνή κατοχύρωση της ανεξαρτησίας του κράτους αυτού. Βέβαια, ενώ η απολυτοποίηση του ιστορικού στοιχείου για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων είναι λανθασμένη, η πλήρης αγνόησή του δημιουργεί προβλήματα. Πράγματι, στο Σύνταγμα του νέου κράτους υπάρχουν στοιχεία με

11. Σχετικά με το διεθνές νομικό πλαίσιο για την προστασία των μειονοτήτων καθώς και για τις μειονότητες στα Βαλκάνια, βρβλ. Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1995.

αλτρωτικό χαρακτήρα που θα μπορούσαν να απαλειφθούν, γεγονός το οποίο έχει ήδη πραγματοποιηθεί.¹²

Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε καθ' όλη τη διάρκεια του 1992 να αποτρέψει τις άλλες χώρες να αναγνωρίσουν το νέο κράτος, όμως αναγκάστηκε, υποχωρώντας ουσιαστικά από τις αρχικές της θέσεις, να δεχθεί διαπραγματεύσεις, που πρώτο βασικό αποτέλεσμα έχουν την ένταξη του κράτους αυτού στον ΟΗΕ με την επωνυμία ΠΓΔΜ, στις 7.4.93.

Στο σημείο αυτό παρατηρείται μια αποφασιστική καμπή στην αντιπαράθεση των δύο κρατών. Η Ελλάδα είναι πλέον υποχρεωμένη να συμβιβαστεί σε δυσμενέστερο επίπεδο από την αρχή της αναζωπύρωσης του προβλήματος. Η ΠΓΔΜ πετυχαίνει, έτσι και με αυτή την περιέργη ονομασία, για πρώτη φορά τη διεθνή αναγνώριση κράτους όπου η εθνότητα η οποία αυτοαποκαλείται «μακεδονική» είναι κυρίαρχη.

2. ΜΑΖΙΚΑ ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ

Η λύση κάθε είδους προβλημάτων, και μάλιστα εκείνων της εξωτερικής πολιτικής, απαιτεί πριν απ' όλα την ορθολογική τους κατανόηση. Η εικόνα ωστόσο του εθνικού «άλλου» επηρεάζεται σημαντικά από προκαταλήψεις και στερεότυπα που εν πολλοίς λειτουργούν ως «αυτοεκπληρούμενες προφητείες»,¹³ τόσο στο σχεδιασμό και στην άσκηση της πολιτικής, όσο και στη διαμόρφωση της ατομικής και κοινής (δημόσιας) γνώμης γύρω από τα θέματα αυτά. Μία βασική προϋπόθεση λοιπόν της ορθολογικής αξιολόγησης της κατάστασης είναι η ανάλυση των όρων διαμόρφωσης της κοινής γνώμης.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι ανάλυσης της γνώμης γύρω από τα δημόσια θέματα, και φυσικά ένας από αυτούς είναι η μελέτη του περιεχομένου των μαζικών μέσων επικοινωνίας γύρω από δημόσια πολιτικά θέματα. Και τούτο διότι τα ΜΜΕ, και ο Τύπος

12. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, βλ. το βιβλίο του Σ. Βαλντέν, *Μακεδονικό και Βαλκάνια 1991-1994*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1994, σ. 34-47' επίσης, Θ. Τζόνος, *Το νομικό και πολιτικό καθεστώς των Σκοπίων*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1994, σ. 113 κ.ε..

13. Βλ. σχετικά Αλέξης Ηρακλείδης, «Οι εικόνες του εθνικού 'εαυτού' και του 'άλλου' στις διεθνείς σχέσεις: η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 54, Ιαν.-Μάρτ. 1995, σ. 27-35.

ειδικότερα, δεν αντανακλούν απλώς την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά συνιστούν έναν από τους παράγοντες που την ορίζουν και τη συγκροτούν.¹⁴ Το αφηγηματικό ύφος και στυλ, αλλά και η συμπεριφορά των δημοσιογράφων (συντακτών, αρχισυντακτών κ.λπ.) και των δημοσιογραφικών οργανισμών καθορίζουν αποφασιστικά τη μορφή και το περιεχόμενο των ειδήσεων και τον τρόπο με τον οποίο αυτές ορίζουν μία κατάσταση ή ένα δημόσιο ζήτημα.¹⁵ Η λειτουργία αυτή ορισμού της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας ενισχύεται όταν:

- το περιεχόμενο των μέσων, η γλώσσα και το ύφος που χρησιμοποιούν δεν συγκρούονται με τα στερεότυπα και τις αξίες των αποδεκτών (σύμφωνα με τη θέση περί γνωστικής ασυμφωνίας),¹⁶
- τα μέσα μεταδίδουν ειδήσεις γύρω από θέματα και γεγονότα των οποίων οι αποδέκτες στερούνται άμεσης εμπειρίας (unobtrusive issues).¹⁷

Είναι γνωστό ότι το γενικό κοινό αποτελείται από διάφορες πληθυσμιακές κατηγορίες, που χαρακτηρίζονται από διαφορετικό βαθμό ενδιαφέροντος για την πολιτική, πολιτικής αποξένωσης, διαπροσωπικής πολιτικής επικοινωνίας, πολιτικής ενημέρωσης από τα ΜΜΕ, διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο, και ούτω καθεξής. Ως εκ τούτου, υπάρχουν μη-πληροφορημένες και πολιτικώς ανενεργές κατηγορίες κοινού, η σχέση των οποίων με την πολιτική και τους

14. Βλ. σχετικά Tony Bennet, «Media, 'reality', signification», στο M. Gurevitch, T. Bennet, J. Curran & J. Woollacott (επιμ.), *Culture, Society and the Media*, Methuen, Λονδίνο, 1982, σ. 287-308, αλλά και Michael Gurevitch, «The Globalization of Electronic Journalism» στο J. Curran & M. Gurevitch (επιμ.), *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Λονδίνο, 1991, σ. 178-193.

15. Βλ. σχετικά M. McCombs, E. Eisedel & D. Weaver, *Contemporary Public Opinion. Issues and the News*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, 1991, σ. 25-31.

16. Βλ. σχετικά Gerhard Maletzke, *Θεωρίες της Μαζικής Επικοινωνίας* (εισ.-μετ.-επιμ. Περασφόνη Ζέρη), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1991, σ. 42-46, όπως και Dennis McQuail, *Mass Communication Theory. An Introduction* (2η έκδοση), Sage Publications, Λονδίνο, 1987, σ. 261-262.

17. Επ' αυτού δες D. Demers, D. Craff, Y. Choi & B. Pessin, «Issue Obtrusiveness and the Agenda-Setting Effects of National Network News», στο *Communication Research*, 6, (16) 1989, σ. 793-812.

πολιτικούς λειτουργεί κατά το πρότυπο του «θεατή», όρο που εισήγαγε στην σχετική επιστημονική συζήτηση ο Lippmann.¹⁸ Όταν δε τα πολιτικά μηνύματα των ΜΜΕ απευθύνονται στους «θεατές» της πολιτικής, το βάρος και η σημασία της γλωσσικής κατηγοροποίησης, στην οποία αναφέρεται ο Edelman,¹⁹ αυξάνει σταθερά.

Δεν είναι όμως μόνο στο μη-πληροφορημένο ή και στο «αδιάφορο» κοινό²⁰ που επιδρά η θεματολογία και η κατηγοροποίηση των μέσων. Αν στις περιπτώσεις αυτές το περιεχόμενο των μέσων επιδρά κυρίως *διαμορφωτικά* στη γνώμη και στις στάσεις των ατόμων, στις περιπτώσεις του πληροφορημένου και ενεργού κοινού το περιεχόμενο των μέσων επιδρά ως επι το πλείστον κατά τρόπο *ενισχυτικό* και επιβεβαιωτικό. Επιβεβαιώνει και ενισχύει δηλαδή ήδη διαμορφωμένες απόψεις και στάσεις του κοινού. Εδώ βεβαίως τα στερεότυπα των ΜΜΕ συνάδουν προς τα στερεότυπα των αποδεκτών. Στην περίπτωση λοιπόν του πληροφορημένου κοινού, οι θέσεις του Klapper περί περιορισμένων και ενισχυτικών πολιτικών επιδράσεων των μέσων διατηρούν την ισχύ τους.²¹

Σε κάθε περίπτωση πάντως, όπως υποστηρίζουν οι McCombs κ.ά.,²² η γλώσσα και οι εικόνες των μέσων ασκούν ιδιαίτερη επίδραση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Κι αυτό, θα λέγαμε, είτε διότι στα θέματα αυτά υπάρχει περιορισμένη προσωπική πείρα και εμπλοκή, είτε/και διότι συμβαδίζουν με τις αυτονόητες προσδοκίες που κινητοποιούν τα εθνικά στερεότυπα, ιδιαίτερα μάλιστα σε περιόδους εθνικιστικής έξαρσης. Και τούτο διότι σε κάθε περίπτωση ενεργοποιούνται διαφορετικά σχήματα επεξεργασίας της

18. Walter Lippmann, *The Phantom Public*, Harcourt Brace Jovanovitch, Νέα Υόρκη, 1925, σ. 110, αλλά και Vincent Price, *Public Opinion*, Communication Concepts, Sage Publications, Λονδίνο, 1992, σ. 31-32.

19. Murray Edelman, *Political Language. Words that Succeed and Policies that Fail*, Academic Press, Νέα Υόρκη, 1977, σ. 23-41.

20. Έννοια που πρωτοεισήχθη στη σχετική βιβλιογραφία από τον Michael Robinson, «American Political Legitimacy in an Era of Electronic Journalism: Reflections on the Evening News», στο D. Cater & R. Adler (επιμ.), *Television as a Social Force: New Approaches to TV Criticism*, The Preager Special Studies, Νέα Υόρκη, 1975, σ. 97-139, που σημαίνει την ανάδειξη ενός κοινού των ειδήσεων, το οποίο, ενώ δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την πολιτική, παρακολουθεί τις ειδήσεις μόνο και μόνο γιατί τυχάνει να αποτελούν μέρος της ροής του τηλεοπτικού προγράμματος.

21. Πρβλ. Joseph Klapper, *The Effects of Mass Communication*, The Free Press, Νέα Υόρκη, 1960, σ. 15.

22. Βλ. M. McCombs, et al., *οπ.π.*, σ. 83-84.

πληροφορίας, υποβάλλοντας διαφορετικούς τύπους αποκωδικοποίησής.²³

Μια συγκεκριμένη πειραματική έρευνα,²⁴ η οποία αφορούσε άτομα που διάβασαν σενάρια σχετικά με μια υποθετική στρατιωτική εμπλοκή των ΗΠΑ με ένα ξένο κράτος κατέληξε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα ως προς την επίδραση που ασκεί η γλώσσα των ΜΜΕ: σε άλλα σενάρια υπήρχαν λέξεις-κλειδιά που παρέπεμπαν στον πόλεμο του Βιετνάμ (αρνητική εμπειρία-ήττα), ενώ σε άλλα χρησιμοποιήθηκαν λέξεις που παρέπεμπα στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (θετική εμπειρία-νίκη). Εκείνοι που διάβασαν τα σενάρια με αναφορές στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο υποστήριζαν πολύ περισσότερο την υποτιθέμενη στρατιωτική εμπλοκή των ΗΠΑ, παρά εκείνοι που διάβασαν τα σενάρια με υπαινιγμούς στο Βιετνάμ.

Το ότι από το 1991-92 και μετά το κράτος της ΠΓΑΜ χαρακτηρίζεται από τα ΜΜΕ (κυρίως τα ηλεκτρονικά) ως «κρατίδιο» και οι κάτοικοί του συλλήβδην ως «Σκοπιανοί» είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο τα μαζικά μέσα, ως θεμελιώδεις θεσμοί και φορείς της δημοσιότητας, ορίζουν με συμβολικό τρόπο τον εθνικό «άλλο», κινητοποιώντας²⁵ ένα κλίμα ηθικού-εθνικού πανικού, θα λέγαμε, παραποιώντας το γνωστό όρο. Ούτως ή άλλως, η πολιτική και η δημοσιότητα υφίστανται ως επί το πλείστον στο επίπεδο της συμπαράδηλωσης, παρά στο επίπεδο της καταδήλωσης. Υπάρχουν δηλαδή με συμβολικό τρόπο.²⁶

Ήδη από τη δεκαετία του '20, με το έργο του Lippmann, έχει καταδειχθεί ότι τα μαζικά ειδησεογραφικά μέσα λειτουργούν πάντοτε εντός συγκεκριμένων ερμηνευτικών πλαισίων που ο

23. Βλ. επίσης σχετικά J. McLeod, G. Kosicki & Z. Pan, «On Understanding and Misunderstanding Media Effects», στο J. Curran & M. Gurevitch, 1982, *όπ. π.*, σ. 235-266, ιδιαίτερα σ. 249.

24. Όπως αναφέρεται από τον Price, *όπ. π.*, σ. 53.

25. Βλ. σχετικά Άγγελος Ελεφάντης, «Μακεδονικό: από την εθνικιστική έξαρση στο περιθώριο», στο Α. Λιάκος, Α. Ελεφάντης, Α. Μανιτάκης, Δ. Παπαδημητρόπουλος, *Ο Ιανός του Εθνικισμού και η Ελληνική Βαλκανική Κρίση*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα, 1993, σ. 31-62, αλλά και Κύρκος Δοξιάδης, *Εθνικισμός, Ιδεολογία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σ. 79 κ.ε..

26. Murray Edelman, *The Symbolic Uses of Politics*, University of Illinois Press, 1964.

Lippmann²⁷ ονόμασε «στερεότυπα». Τα ερμηνευτικά αυτά πλαίσια διαμορφώνονται από τις επιρροές του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, την εθνική πολιτική κουλτούρα και την πολιτική κουλτούρα των κυρίαρχων ομάδων, τις επαγγελματικές παραδοχές και πρότυπα των δημοσιογράφων, την πολιτική των ίδιων των μέσων, τις ιδιομορφίες του ραδιοηλεκτρονικού συστήματος και ούτω καθ' εξής. Αυτό σημαίνει ότι οι πολιτικές ειδήσεις ουδέποτε σχεδόν είναι ή/και δεν μπορούν να είναι αντικειμενικές. Υπακούουν στη δομική και ενδιάθετη λογική μιας «κατασκευής» που στηρίζεται κάθε φορά σε μια σειρά αρχών και αξιωμάτων ηθικής, πολιτικής και οργανωτικής τάξεως. Έτσι, λοιπόν, στις ειδήσεις οι άνθρωποι των μέσων συνήθως δεν ψεύδονται, αλλά ούτε και χαλκεύουν τις ειδήσεις. Απλώς εφαρμόζουν με επαγγελματική συνέπεια όσα έμαθαν και εκπαιδεύθηκαν σχετικά με τα κριτήρια επιλογής και αξιολόγησης των ειδήσεων (δραματοποίηση, προσωποποίηση, ένταση, αρνητικότητα, μοναδικότητα κ.λπ.). Ταυτοχρόνως, όμως, εκόντες-άκοντες, συνθέτουν μια πλευρά της κοινωνικής συγκρότησης της πραγματικότητας.²⁸ Ειδικά μάλιστα για τις εξωτερικές ειδήσεις, έχει μεταξύ άλλων παρατηρηθεί ότι όχι μόνο τα μαζικά μέσα στηρίζονται στις επίσημες πηγές,²⁹ αλλά ότι ο εθνοκεντρισμός και ο πατριωτισμός συνιστούν θεμελιώδη κανονιστικά ερμηνευτικά πλαίσια σύνταξης και παρουσίασης.

Σύμφωνα με τους Severin και Tankard,³⁰ ο εθνοκεντρισμός είναι η πρώτη από τις οκτώ σταθερότερες αξίες, βάσει των οποίων συντάσσονται και παρουσιάζονται οι ειδήσεις, η οποία φυσικά καθίσταται πρόδηλη στις εξωτερικές ειδήσεις και στις πολεμικές ανταποκρίσεις. Προκειμένου μάλιστα για τον αμερικανικό Τύπο, έχει λεχθεί ότι «οι Αμερικανοί στρατιώτες στο εξωτερικό μπορεί να προβούν σε παραβάσεις κανόνων που αφορούν πρόσωπα και πράγματα, για τις οποίες στην πατρίδα θα τιμωρούνταν δημοσίως,

27. Walter Lippmann, *Κοινή Γνώμη*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1988 (πρώτη έκδ. 1922), σ. 81 κ.ε..

28. Βλ. σχετικά Werner Severin & James Tankard, *Communication Theories: Origins, Methods, and Uses in the Mass Media*, Longman (3η έκδοση), Λονδίνο, 1992, σ. 306-307.

29. Pamela Shoemaker & Stephen Reese, *Mediating the Message. Theories of Influences on Mass Media*, Longman, Νέα Υόρκη, 1991, σ. 219.

30. *Οπ.π.*, σ. 304-305.

αλλά ο Τύπος ελαχιστοποιεί τις συνέπειες της συμπεριφοράς τους. Στις άλλες χώρες θεωρείται ότι είναι 'αντιπρόσωποι' του έθνους, και ευρίσκονται γι' αυτό στο 'αλυρόβλητο'». ³¹

Βεβαίως, το τι γράφεται, τι ακούγεται και τι προβάλλεται από τα ΜΜΕ σχετικά με θέματα εθνικής ασφάλειας, εθνικής ταυτότητας και εθνικού συμφέροντος συνδέονται με τις απόψεις εκείνων που καταναλώνουν τα περιεχόμενα των μέσων. Εκείνο που θα πρέπει να προσεχθεί, ωστόσο, είναι η εννόηση αυτής της διασύνδεσης. Και τούτο διότι ελλοχεύει ο κίνδυνος της «δημοσιογραφικής πλάνης», της σύγχυσης δηλαδή ανάμεσα στις απόψεις που προβάλλονται από τα μέσα και στις απόψεις εκείνων που εκτίθενται στο περιεχόμενό τους. ³² Βεβαίως υπάρχει σημαίνουσα σχέση ανάμεσά τους, πλην όμως αυτή δεν είναι μια σχέση αιτιώδους συσχέτισης. Μελετώντας το περιεχόμενο των μέσων, πлагίως μόνον αντλούμε στοιχεία για τις γνώμες, τις αξίες και τις στάσεις του κοινού. ³³

Η διαδικασία σχηματισμού γνώμης, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, είναι εξαιρετικά περίπλοκη, και η δυναμική της δεν εξαντλείται στην έκθεση του ειδησεογραφικού, και άλλου, περιεχομένου των μέσων. Αυτήν ακριβώς την περίπλοκη διαδικασία επιχειρήσαμε ακροθιγώς να προσεγγίσουμε αναλύοντας ποσοτικά, αφενός, τη συχνότητα εμφάνισης και, αφετέρου, το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων που αφορούσαν το Μακεδονικό ζήτημα και τη γιουγκοσλαβική κρίση. Η βασική υπόθεση εργασίας συνοψίζεται ως εξής: σε περιόδους εθνικιστικής έξαρσης, ο ρόλος των ΜΜΕ αποδεικνύεται καθοριστικός τόσο για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης όσο και για τη επιρροή στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής.

31. Severin & Tankard, *όπ.π.*, σ. 314.

32. Επ' αυτού, βλ. σχετικά Price, *όπ.π.*, σ. 87, όπως και Arthur Asa Berger, *Media Research Techniques*, Sage Publications, Λονδίνο, 1991, σ. 24-26.

33. Όπως έχουμε υπαινιχθεί, το κοινό κάθε άλλο παρά ομοιογενές είναι. Ουσιαστικά, όπως δεν υπάρχει ένα και μοναδικό κοινό, με την ίδια λογική δεν υφίσταται μία γενική και ενιαία κοινή γνώμη.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

3.1. Κριτήρια επιλογής των κυριακάτικων εφημερίδων

Σύμφωνα με το σχεδιασμό της έρευνας, το υλικό στο οποίο βασίζεται η ανάλυση και η ερμηνεία των στοιχείων σχετικά με την εθνική ταυτότητα και το εθνικό συμφέρον προκύπτει από την ανάλογη αρθρογραφία του τύπου. Τα δεδομένα προκύπτουν από την πλήρη καταγραφή όλων των σχετικών με τη θεματογραφία της έρευνας δημοσιευμάτων που φιλοξενήθηκαν σε πέντε κυριακάτικες εφημερίδες, τέσσερις από την Αθήνα και μία από τη Θεσσαλονίκη, για το υπό εξέταση χρονικό διάστημα (Δεκέμβριος 1991 - Απρίλιος 1993). Πιο συγκεκριμένα, τα κριτήρια επιλογής του δείγματος ήταν τα ακόλουθα:

1. **Γεωγραφικό κριτήριο:** Το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας και του εθνικού συμφέροντος προσλαμβάνει διαφορετική σημασία, και συνεπώς παρουσιάζεται διαφορετικά από τον Τύπο της Πρωτεύουσας, ο οποίος έχει εθνική εμβέλεια, και από τον Τύπο της Μακεδονίας, ο οποίος τις περισσότερες φορές δεν ξεπερνά τα όρια της τοπικής κυκλοφορίας στη Βόρεια Ελλάδα. Με δεδομένο λοιπόν το διαφορετικό ανταγωνιστικό κοινό και τη διαφορετική ένταση που προκαλεί το Μακεδονικό για τη Βόρεια Ελλάδα, θεωρήθηκε απαραίτητο για τη διασφάλιση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας των στοιχείων να συμπεριληφθεί και ο Τύπος της Βόρειας Ελλάδας.

2. **Συχνότητα έκδοσης, ειδησεογραφικό προφίλ:** Επειδή η εξεταζόμενη περίοδος καλύπτει συνολικά 17 μήνες και η αρθρογραφία στον ημερήσιο Τύπο υπήρξε πλούσια και ποικίλη, αποφασίστηκε να διερευνηθούν μόνον οι κυριακάτικες εκδόσεις ορισμένων εφημερίδων, με το σκεπτικό ότι στα κυριακάτικα φύλλα συμπυκνώνονται τόσο ο σχολιασμός των γεγονότων όσο και η ειδησεογραφική «γραμμή» του κάθε εκδοτικού συγκροτήματος.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι εξεταζόμενες εφημερίδες εκδίδονται από συγκροτήματα τα οποία διαθέτουν καθημερινή πρωινή ή απογευματινή έκδοση που καλύπτει την τρέχουσα επικαιρότητα, γεγονός το οποίο επιτρέπει στο κυριακάτικο φύλλο να φιλοξενούνται συνήθως πιο αναλυτικά δημοσιεύματα.

Στη Θεσσαλονίκη εκτός από την εφημερίδα *Μακεδονία* δεν κυκλοφορεί άλλο τοπικό κυριακάτικο φύλλο ευρύτερης κυκλοφορίας που να διαβάζεται σε ολόκληρη τη Βόρεια Ελλάδα. Γι'

αυτό η κυριακάτικη *Μακεδονία* αποτελεί αναγκαστικά τη μοναδική επιλογή εφημερίδας, εκτός των αθηναϊκών εφημερίδων οι οποίες είναι συγκεκριμένα οι ακόλουθες: *Το Βήμα της Κυριακής*, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, *Τύπος της Κυριακής* και *Καθημερινή*.

Κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα, η μέση κυκλοφορία των κυριακάτικων φύλλων από το 1991 μέχρι το 1993, στο σύνολο της χώρας, παρουσιάζεται στον ακόλουθο πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Μέση κυκλοφορία κυριακάτικων, αθηναϊκών εφημερίδων στο σύνολο της χώρας.

<i>Εφημερίδες</i>	<i>1991</i>	<i>1992</i>	<i>1993</i>
<i>Το Βήμα της Κυριακής</i>	170.237	174.281	181.541
<i>Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία</i>	163.618	162.262	172.821
<i>Τύπος της Κυριακής</i>	132.003	128.097	125.574
<i>Καθημερινή</i>	74.922	78.622	70.467
<i>Σύνολο εξεταζομένων εφημερίδων</i>	540.780	543.262	550.403
<i>Σύνολο χώρας</i>	906.888	822.831	807.723

Πηγή: Ανακοινώσεις Ε.Ι.Η.Ε.Α. και Media View, Απρίλιος-Μάιος 1992, σ. 29-30, και Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1993, σ. 42.

Όπως συνάγεται από τον παραπάνω πίνακα, οι πωλήσεις των κυριακάτικων αθηναϊκών εφημερίδων που επελέγησαν, καλύπτουν κατά μέσον όρο για το 1991 ποσοστό 59,6%, για το 1992 ποσοστό 66% και για το 1993 ποσοστό 68,1% του συνόλου των πωλήσεων των κυριακάτικων αθηναϊκών εφημερίδων. Κατόπιν αυτού, μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι η αρθρογραφία που καταγράφηκε είχε ευρύτατη απήχηση.

3. Πολιτική τοποθέτηση εφημερίδας: Ένα επιπλέον κριτήριο, το οποίο ελήφθη υπόψη κατά την επιλογή των εφημερίδων, ήταν το ότι έπρεπε να καλύπτουν ολόκληρο το ελληνικό πολιτικό φάσμα χωρίς όμως να είναι κομματικές εφημερίδες.³⁴

34. Οι κομματικές εφημερίδες αποτελούν ειδική περίπτωση στο χώρο της διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, δεδομένου ότι, αφενός, αντλούν τη γραμμή τους από τα εκάστοτε κομματικά όργανα και προβάλλουν συνήθως μόνον τις απόψεις του κόμματος στο οποίο πρόσκεινται, συχνά δε χωρίς να ενδιαφέρονται πρωτίτως για την κατοχύρωση της αμεροληψίας των ειδήσεων και της πολυφωνίας των απόψεων. Αφετέρου, αντλούν σε μεγάλο βαθμό τη χρηματοδότησή τους από κομματικές ενισχύσεις με αποτέλεσμα να έχουν τη δυνατότητα να κινούνται μέσα στα δεδομένα κομματικά πλαίσια.

Οι παραπάνω περιορισμοί απέκλεισαν τις αμιγώς αριστερές εφημερίδες, αφού δεν υπάρχει κανένα μη-κομματικό κυριακάτικο φύλλο. Όμως οι απόψεις των αριστερών κομμάτων φιλοξενούνται συχνά στις εφημερίδες κεντρο-αριστερού προσανατολισμού, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η πολυφωνία των απόψεων και να καλύπτονται τα διαφορετικά πολιτικά επιχειρήματα.³⁵

4. Χρονικό διάστημα καταγραφής: Η επιλογή του χρονικού διαστήματος κατά το οποίο καταγράφηκε η αρθρογραφία προσδιορίστηκε, όπως είναι λογικό, από την ίδια την εξέλιξη των γεγονότων. Στο διάστημα των 17 μηνών που καλύπτει η έρευνα, κυκλοφόρησαν περίπου 70 εβδομαδιαία φύλλα ανά εφημερίδα. Συνεπώς το σύνολο των φύλλων των πέντε εφημερίδων που εξετάστηκαν ανήλθε σε 350 περίπου, τα οποία περιείχαν συνολικά 1883 δημοσιεύματα, γεγονός που σημαίνει ότι η αρθρογραφία κατά το εξεταζόμενο διάστημα ήταν εξαιρετικά πλούσια.

3.2. Ανάλυση δημοσιευμάτων

Εκτός από τις εφημερίδες, τη συχνότητα και τους τρόπους που χρησιμοποιεί η κάθε μία για να προβάλει τα εθνικά θέματα, εξετάζεται και το είδος καθώς και το περιεχόμενο της αρθρογραφίας ως μορφή γραπτής επικοινωνίας γενικά, αλλά και ως συγκρότηση και διάδοση ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών. Συγκεκριμένα, τα δημοσιεύματα ταξινομήθηκαν ανάλογα με τα ακόλουθα κριτήρια:

1. **Τύπος δημοσιεύματος:** Ένας πρώτος διαχωρισμός των δημοσιευμάτων επιτυγχάνεται σύμφωνα με τον τύπο τους, δηλαδή αν πρόκειται για:

- κύρια άρθρα,
- άρθρα γνώμης, και
- ρεπορτάζ.

Τα κύρια άρθρα προβάλλουν την επίσημη άποψη της εφημερίδας, τα άρθρα γνώμης φιλοξενούν τις απόψεις είτε των δημοσιογράφων

35. Πρβλ. Κομνηνού, Μ., «Κρίση του Τύπου - κρίση εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης 11.1989», στο *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, επιμ. Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σ. 300 κ.ε., Pesmazoglou, S., «The 1980s in the Looking-Glass: PASOK and the Media», στο *Greece, 1981-89, The Populist Decade*, ed. by Richard Clogg, MacMillan, London, 1993, σ. 100-107.

μιας εφημερίδας είτε των συνεργατών-ειδικών που αρθρογραφούν περιστασιακά, ενώ τα ρεπορτάζ παρουσιάζουν και σχολιάζουν την τρέχουσα επικαιρότητα (π.χ. τη στάση των κομμάτων και των πολιτικών προσώπων, τις επιλογές της διεθνούς πολιτικής, λ.χ. πολιτικές πρακτικές και πολιτικές επιλογές των ΗΠΑ και των χωρών της ΕΕ, τις στάσεις, γνώμες, απόψεις κ.λπ. των διαφόρων μερών που εμπλέκονται στα γεγονότα, κ.ά.). Τα κύρια άρθρα και τα άρθρα γνώμης έχουν συνήθως τη μορφή ενιαίου κειμένου, σε αντίθεση με τα ρεπορτάζ που μπορούν να είναι αναφορές σε ομιλίες, συνεδριάσεις, συνεντεύξεις, ερευνητικά αποτελέσματα, ανθρώπινες ιστορίες και, φυσικά, παρουσίαση και ερμηνεία των ειδήσεων.³⁶

2. **Περιεχόμενο:** Μια δεύτερη ταξινόμηση των δημοσιευμάτων τα ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε:

- γενικά-θεωρητικά, τα οποία αναφέρονται γενικώς στο ζήτημα του έθνους, στα σύγχρονα προβλήματα του διεθνούς συστήματος, σε επιστημονικές αναλύσεις θεμάτων που συνδέονται εμμέσως πλην σαφώς με το έθνος, όπως π.χ. η άμυνα, η θρησκεία κ.λπ.,
- δημοσιεύματα που αναφέρονται στο *Μακεδονικό* ζήτημα, και
- δημοσιεύματα που σχολιάζουν το *γιουγκοσλαβικό* ζήτημα.

3. **Είδος:** Εκτός από το ευρύτερο θεματικό περιεχόμενο, τα δημοσιεύματα διαχωρίστηκαν επίσης ανάλογα με το είδος τους. Συγκεκριμένα, έχουμε δημοσιεύματα τα οποία:

- πραγματεύονται τη θεματική ενότητα *έθνος-εθνική ταυτότητα*, και
- δημοσιεύματα που ασχολούνται με το *εθνικό συμφέρον*.

Στο πρώτο είδος εμπίπτουν δημοσιεύματα που αναφέρονται ευθέως σε προβλήματα εθνικής ομοιογένειας, στις διαδικασίες συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, στη γλώσσα, στην παράδοση, στην ιστορία, στην πολιτιστική κληρονομιά, στη θρησκεία, στον πολιτισμό, στις εθνικές μειονότητες, στους τρόπους ένταξης εθνικών

36. Η επιλογή να καταγραφούν και να αναλυθούν τα ρεπορτάζ υπαγορεύθηκε από την τρέχουσα και διαρκώς μεταβαλλόμενη επικαιρότητα των θεμάτων, τα οποία, όπως είναι φυσικό, εμφανίζονται με σύντομους σχολιασμούς στην καθημερινή τους πορεία, ενώ τα άρθρα γνώμης ή τα κύρια άρθρα αναφέρονται είτε σε μια ενότητα γεγονότων είτε ως συνολική εκτίμηση ή πρόταση. Κατά την καταγραφή του υλικού, εμφανίστηκαν όλα σχεδόν τα είδη ρεπορτάζ τα οποία συνηθίζονται στην ελληνική ειδησεογραφία.

ή εθνοτικών ομάδων ή εξοστρακισμού αυτών από το κυρίως εθνικό σώμα, στην εθνική καθαρότητα, στην ανοχή και τέλος στην εθνική ακεραιότητα.

Στο δεύτερο είδος εντάσσονται τα δημοσιεύματα που πραγματεύονται δεοντολογικές προτάσεις προκειμένου να υιοθετηθούν τακτικές και στρατηγικές, σε επίπεδο εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, που θα πρέπει να ακολουθήσει η Ελλάδα για να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της διεθνούς πραγματικότητας.

4. Κατηγορία: Τέλος, ανάλογα με την κυριαρχούσα ιδεολογική τοποθέτηση που εκφράζεται, τα δημοσιεύματα έχουν ταξινομηθεί σε δύο κατηγορίες:

- *εθνοκεντρικά*, δηλαδή δημοσιεύματα που αναφέρονται σε αντιλήψεις, οι οποίες θεωρούν το έθνος ως την ύπατη και δεσπόζουσα κοινωνική ταυτότητα η οποία υπάγει και ιεραρχεί όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές ταυτότητες, και
- *πολυκεντρικά*, δηλαδή κείμενα που απηχούν απόψεις που δεν θεωρούν το έθνος ως κεντρική επικρατούσα ταυτότητα, αλλά ως μια από τις πολλές ταυτότητες, που μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με οικογενειακές αρχές (π.χ. ανθρώπινα δικαιώματα) και να τεθεί σε δεύτερη μοίρα στην ιεράρχηση των κανονιστικών επιλογών των πολιτών.³⁷

37. Η διάκριση αυτή πρωτοεμφανίσθηκε με διαφορετικό νόημα στο βιβλίο του Α. Smith, *Theories of Nationalism*, Duckworth, Λονδίνο, 1971, σ. 158-159. Με τη διάκριση αυτή, ο Smith επεδίωξε να περιγράψει ιδεοτυπικά τη διαφορά ανάμεσα στον αρχαίο και νεότερο εθνικισμό, διαφορά που ωστόσο πάσχει από μεθοδολογική άποψη. Υπό τη μερική αποδοχή της άποψης του Smith, η εν λόγω διάκριση έτυχε προσφάτως περαιτέρω επεξεργασίας από τον John Schwarzmantel, στο έργο του *Socialism and the Idea of the Nation*, Harvester, Λονδίνο, 1991, σ. 22-24, 194 κ.ε., τις θέσεις του οποίου υιοθετούμε. Με παρόμοιο πνεύμα γίνεται επίσης διάκριση ανάμεσα στον εθνικισμό και τον consociationalism (όρος μάλλον αμετάφραστος στην ελληνική). Βλ. σχετικά James Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, MacMillan, Λονδίνο, 1991, σσ. 7 και 168-169. Βλ. επίσης Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εθνικισμός ως Ιδεολογία», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, Αθήνα, 1995, σ. 67-116.

4. ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΥΠΟ

4.1. Συχνότητα δημοσιευμάτων στις διάφορες εφημερίδες

Κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα, η συνολική αρθρογραφία σχετικά με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και την αναγνώριση της ΠΓΔΜ ανά εφημερίδα διαμορφώθηκε ως ακολούθως:

Τρεις από τις μεγαλύτερες σε κυκλοφορία κυριακάτικες εφημερίδες, και συγκεκριμένα *Το Βήμα της Κυριακής (Βήμα)*, η *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία (Ελευθεροτυπία)* και ο *Τύπος της Κυριακής (Τύπος)* περιέχουν περίπου τον ίδιο αριθμό δημοσιευμάτων (πρβλ. Πίνακα 1 και Διάγραμμα 1, Παράρτημα), ενώ η *Μακεδονία*, που, λόγω του τόπου έκδοσής της και της έντασης που επικρατούσε στη Μακεδονία, θα περίμενε κανείς να υπερέχει σε αριθμό δημοσιευμάτων, καταλαμβάνει την τρίτη θέση με ποσοστό 17,8% επί του συνόλου των δημοσιευμάτων. Τέλος, ακολουθεί η *Καθημερινή*, με εμφανώς λιγότερα σε συχνότητα δημοσιεύματα απ' ό,τι οι προηγούμενες εφημερίδες.

4.2. Τα γεγονότα και η αρθρογραφική κάλυψή τους

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η χρονική διάρκεια που καλύπτει η έρευνα είναι συνολικά 17 μήνες. Με την έναρξη της διαμάχης για την αναγνώριση της ΠΓΔΜ αρχίζει και η αρθρογραφία, η οποία το Δεκέμβριο του 1991 κάλυψε 102 δημοσιεύματα (ποσοστό 5,4% του συνόλου, πρβλ. Διάγραμμα 2, Παράρτημα). Το 1992, χρονιά κατά την οποία εξελίσσεται η διαμάχη, καταγράφηκαν 1351 δημοσιεύματα (ποσοστό 71,7%) και από τον Ιανουάριο του 1993 μέχρι την αναγνώριση της ΠΓΔΜ δημοσιεύθηκαν 430 άρθρα (ποσοστό 22,8%).

Είναι φυσικό η συχνότητα των δημοσιευμάτων να ακολουθεί τη ροή των γεγονότων και τις πολιτικές αντιπαραθέσεις τόσο στο διεθνές όσο και στο εθνικό επίπεδο. Στο Διάγραμμα 2 εμφανίζεται ο συνολικός αριθμός των δημοσιευμάτων ανά μηνιαία χρονική περίοδο. Αν συγκρίνει κανείς το Διάγραμμα 2 με τα γεγονότα, διαπιστώνει ότι η αύξηση της αρθρογραφίας το Μάρτιο και Απρίλιο του 1992 συνδέεται με τις εσωτερικές αντεγκλήσεις που οδήγησαν, αφενός, στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών (13.4.92), κατά την οποία συμφωνήθηκε κοινή στάση των πολιτικών κομμάτων

όσον αφορά τους όρους για την αναγνώριση των «Σκοπίων», και, αφετέρου, στην αποπομπή του Υπουργού Εξωτερικών κ. Σαμαρά. Το Μάιο του 1992 συμβαίνει μια σειρά από σημαντικά γεγονότα, όπως π.χ. η άτυπη σύνοδος των Υπουργών Εξωτερικών της ΕΕ στο Γκιμαράες της Πορτογαλίας (2.5.92), στην οποία αποφασίστηκε ότι η ΕΕ και τα κράτη-μέλη είναι διατεθειμένα να αναγνωρίσουν το κράτος των «Σκοπίων», η σύνοδος των Υπουργών Εξωτερικών της ΕΕ στις Βρυξέλλες (10.5.92), κατά την οποία αποφασίστηκε η αποστολή διαμεσολαβητών σε Αθήνα και Σκόπια, και τέλος τον Ιούνιο η διάσκεψη κορυφής στη Λισσαβώνα (27.6.92).³⁸ Είναι λοιπόν φυσικό με τέτοια διεθνή και εθνική κινητοποίηση η αρθρογραφία να σημειώνει έντονη παρουσία με 168 δημοσιεύματα (ποσοστό 8,9% του συνόλου των δημοσιευμάτων). Αντίστοιχα, σημαντική περίοδος για την εξέλιξη της διένεξης ήταν το τρίμηνο Νοεμβρίου 1992 - Ιανουαρίου 1993, όπου βλέπουν το φως 412 δημοσιεύματα (περίπου 22%), τα οποία πραγματεύονται την κατάθεση αίτησης της ΠΓΔΜ για αναγνώριση της από τον ΟΗΕ με το όνομα «Δημοκρατία της Μακεδονίας», την αποδοχή από το ΔΝΤ του νέου κράτους ως ΠΓΔΜ, τη συνάντηση κορυφής των αρχηγών των κρατών-μελών της ΕΕ στο Εδιμβούργο (11.12.92) και την αποδοχή του Συμβουλίου Ασφαλείας του νέου κράτους με το προσωρινό όνομα ΠΓΔΜ.

Ανάλογα με τη διάρθρωση της ύλης και της θεματολογίας, τα θέματα εξωτερικής πολιτικής καταλαμβάνουν συνήθως τις πρώτες σελίδες, και όταν αφορούν σημαντικά τρέχοντα γεγονότα εμφανίζονται είτε ολόκληρα στην πρώτη σελίδα, είτε με αναφορά του θέματος στην πρώτη σελίδα και εκτενέστερη ανάλυση στις εσωτερικές σελίδες της εφημερίδας. Σχετικά με την εξεταζόμενη θεματική, καταμετρήθηκαν 196 πρωτοσέλιδα άρθρα, τα οποία αποτέλεσαν ποσοστό 10,4% επί του συνόλου των δημοσιευμάτων.

4.3. Η πολιτική ανάλυση και η επικαιρότητα: κύρια άρθρα, άρθρα γνώμης και ρεπορτάζ

Εξετάζοντας αναλυτικότερα τα δημοσιεύματα, διαπιστώνεται ότι τα άρθρα γνώμης και τα ρεπορτάζ για την κάλυψη της επικαιρότητας κατέχουν την ίδια βαρύτητα στη σύνθεση της ύλης των

38. Πρβλ. Γ. Βαληνάκης και Σ. Ντάλης, *όπ.π.*, σ. 223-232.

εξεταζόμενων εφημερίδων, αφού τα άρθρα γνώμης ανήλθαν σε ποσοστό 46,4% και τα ρεπορτάζ σε ποσοστό 46,3% επί του συνόλου των καταγεγραμμένων δημοσιευμάτων. Αντίθετα, τα κύρια άρθρα καλύπτουν μόνον το 7,3% της συνολικής αρθρογραφίας. Τούτο ήταν αναμενόμενο, γιατί τα κύρια άρθρα αφορούν συνήθως το κυρίαρχο πολιτικό θέμα της εβδομάδας και εκφράζουν την πολιτική γραμμή της εφημερίδας, η οποία σε γενικές γραμμές είναι γνωστή στους αναγνώστες της από την υπόλοιπη ύλη και παίρνει θέση στο κύριο άρθρο όταν υπάρχουν εξελίξεις και αλλαγές.

Στο σύνολο των άρθρων γνώμης, τα περισσότερα εμφανίζονται κυρίως στο *Βήμα* και κατόπιν στην *Ελευθεροτυπία* με ποσοστά 33,1% και 24%, αντίστοιχα, στο σύνολο των δημοσιευμένων άρθρων γνώμης (πρβλ. Πίνακα 2, Παράρτημα), ενώ η *Καθημερινή* και ο *Τύπος* ακολουθούν με σχεδόν ίση κάλυψη (ποσοστά 15,8% και 15,1%, αντίστοιχα). Τέλος, έπεται η *Μακεδονία* με το χαμηλότερο ποσοστό άρθρων γνώμης (12%). Αντίθετα προς τα άρθρα γνώμης, όπου το *Βήμα* φαίνεται να προηγείται εμφανώς στην κάλυψη της επικαιρότητας, τη συχνότερη ενημέρωση προσφέρει ο *Τύπος* με ποσοστό 27,8% του συνόλου των καταγραφέντων ρεπορτάζ, ακολουθούν η *Ελευθεροτυπία* και η *Μακεδονία*, διεκδικώντας η κάθε μία ποσοστό 21% περίπου, και κατόπιν έρχεται το *Βήμα* με 15,5% και τέλος η *Καθημερινή* με 13,5% των ρεπορτάζ.³⁹

Η *Μακεδονία* αφιέρωσε τα κύρια άρθρα της στην εξεταζόμενη θεματική σε αισθητά μεγαλύτερο ποσοστό (13,1%, πρβλ. Πίνακα 1 και Διάγραμμα 3, Παράρτημα) από ό,τι οι άλλες εφημερίδες. Είναι προφανές ότι η μοναδική κυριακάτικη έκδοση της Θεσσαλονίκης θεωρεί υποχρέωσή της να επικοινωνήσει με το αναγνωστικό κοινό, προβάλλοντας σαφώς τη θέση της εφημερίδας για τα εθνικά θέματα γενικά και για τους πολιτικούς χειρισμούς ειδικότερα, που φαίνεται να συνεγείρουν και να «απειλούν» φαντασιακά ή/και πραγματικά περισσότερο τους Μακεδόνες από τους υπόλοιπους Έλληνες. Η συχνότερη επικοινωνία με τους αναγνώστες μέσω των κύριων άρθρων φαίνεται ότι μειώνει την αναγκαιότητα

39. Είναι φανερό ότι οι κυριακάτικες εφημερίδες δημιουργούν ένα «προφίλ» ενημέρωσης που στηρίζεται λιγότερο στην τρέχουσα κάλυψη των γεγονότων, ενώ δίδεται μεγαλύτερη έμφαση στην καταγραφή στάσεων και απόψεων, με το να προωθείται η διεξοδική και τεκμηριωμένη παρουσίασή τους.

δημοσίευσης άρθρων γνώμης, που στην περίπτωση της *Μακεδονίας* εμφανίζονται με μικρότερη συχνότητα (ποσοστό 31,3%).

Εκ διαμέτρου αντίθετη στάση τηρεί το *Βήμα*, στο οποίο δημοσιεύονται κατά ποσοστό 65,7% άρθρα γνώμης, κατά 30,7% ρεπορτάζ και μόνον κατά 3,6% κύρια άρθρα. Η εφημερίδα αυτή ακολουθεί την πολιτική να συνεργάζεται με πολλούς εξωτερικούς συνεργάτες που ανήκουν στο χώρο της διανοήσης και δημοσιεύουν περιστασιακά τις απόψεις τους. Είναι λοιπόν φυσικό να διαθέτει ικανό αριθμό αναλυτών των διαφόρων θεμάτων που αναφέρονται, οι οποίοι προσυπογράφουν τις απόψεις τους με αποτέλεσμα να μην είναι συχνά απαραίτητο να εκφραστεί ρητά μέσω του κυρίου άρθρου η γραμμή της εφημερίδας. Στον αντίποδα του *Βήματος* κινείται ο *Τύπος*, ο οποίος δημοσιεύει κυρίως ρεπορτάζ (ποσοστό 61%), καλύπτοντας την τρέχουσα επικαιρότητα, και λιγότερα άρθρα γνώμης (ποσοστό 33,2%). Οι εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* και *Καθημερινή* ακολούθησαν σχεδόν πανομοιότυπη γραμμή στην επιλογή της προβολής των θέσεων της εφημερίδας, στο σχολιασμό και στην κάλυψη των γεγονότων. Το γεγονός αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι τόσο για τις θέσεις των δύο εφημερίδων σχετικά με το Μακεδονικό και το γιουγκοσλαβικό ζήτημα, που είναι σαφώς διαφορετικές, όσο για το ότι απευθύνονται σε αναγνωστικό κοινό με τα ίδια περίπου κοινωνικά χαρακτηριστικά (υψηλό μορφωτικό επίπεδο, μεσαία στρώματα κ.λπ.).⁴⁰

40. Παρ' όλες τις επιφυλάξεις για την αξιοπιστία των στατιστικών στοιχείων που προκύπτουν από διάφορες δημοσκοπήσεις σχετικά με την αναγνωσιμότητα των έντυπων μέσων, είναι γνωστό ότι οι ημερήσιες εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* και *Καθημερινή* αποσπών τα υψηλότερα ποσοστά αναγνωστών με σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Σύμφωνα με παλαιότερη δημοσκόπηση της *Media Plan*, το 1987, το 44,8% του αναγνωστικού κοινού της *Ελευθεροτυπίας* και το 59,2% της *Καθημερινής* είχαν πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης. Σε πρόσφατη πανελλαδική δημοσκόπηση της *Icar-Gallup Hellas*, το 1995, η *Ελευθεροτυπία* φαίνεται να συγκεντρώνει το 30,5% και η *Καθημερινή* το 5,7% του συνόλου των αναγνωστών με ανώτερη ή ανώτατη εκπαίδευση. Πρβλ. *Media Plan, Μελέτη σειράς δημοσκοπήσεων για τον Τύπο, «Η Καθημερινή: Ανάλυση του αναγνωστικού κοινού, έκθεση αποτελεσμάτων»*, Αθήνα, 1987, και Μιχαηλίδης, Χ., «Ε, η εφημερίδα που διαβάζεται πιο πολύ και πιο τακτικά», στο *Ελευθεροτυπία*, 22.5.1995, σ. 20-21.

4.4. Θεματικό περιεχόμενο της αρθρογραφίας

Όσον αφορά τη θεματική κατανομή, τα δημοσιεύματα της εξεταζόμενης περιόδου αναφέρονται κατά κύριο λόγο στο Μακεδονικό (ποσοστό 47,5% επί του συνόλου των άρθρων, πρβλ. Πίνακα 1, Παράρτημα), κατόπιν σε γενικά-θεωρητικά θέματα (ποσοστό 35%) και σαφώς λιγότερο στην κατάσταση της διένεξης στη Γιουγκοσλαβία (ποσοστό 17,5%). Είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής ειδησεογραφίας, όπως και άλλων χωρών επίσης, να ασχολείται σε υπέρμετρο βαθμό με ειδήσεις που αφορούν το εσωτερικό και αισθητά λιγότερο με θέματα που αφορούν τις διεθνείς εξελίξεις. Έτσι το γιουγκοσλαβικό περνά σε δεύτερη μοίρα από τη στιγμή που ξεκινάει η εμπλοκή της Ελλάδας στην αναγνώριση των «Σκοπίων».

Η *Μακεδονία* κατανέμει τα δημοσιεύματά της μεταξύ του Μακεδονικού και των γενικών-θεωρητικών δημοσιευμάτων (ποσοστά 40,2% και 39,9%, αντίστοιχα), ενώ οι αθηναϊκές εφημερίδες κρατούν διαφορετική στάση η κάθε μία. Η *Καθημερινή* παρουσιάζει εμφανώς τη συχνότερη αρθρογραφία για το Μακεδονικό, σε σύγκριση με τις άλλες θεματικές της ίδιας εφημερίδας (ποσοστό 62,8%, πρβλ. Πίνακα 1 και Διάγραμμα 4, Παράρτημα), αλλά όχι σε σχέση με το σύνολο των δημοσιευμάτων περί Μακεδονικού που καταμετρήθηκαν σε όλες τις εφημερίδες (μόνο 19,5%, πρβλ. Πίνακα 2, Παράρτημα). Την πλέον εξισοροπημένη σχέση στον θεματικό επιμερισμό της ύλης παρουσιάζει η *Ελευθεροτυπία*, η οποία ασχολείται συχνότερα με θέματα που αφορούν το γιουγκοσλαβικό (ποσοστό 21,5%), απ' ό,τι οι υπόλοιπες εξεταζόμενες εφημερίδες, και λιγότερο συχνά με το Μακεδονικό (ποσοστό 37,2%).

4.5. Εθνική ταυτότητα - εθνικό συμφέρον: όψεις του ιδίου νομίσματος;

Είναι γνωστό ότι όλα τα εθνικά θέματα χαρακτηρίζονται από μία εξαιρετικά σύνθετη υφή, γιατί είναι ταυτόχρονα συνδεδεμένα με ιστορικά και επίκαιρα θέματα, με οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, διπλωματικά και στρατιωτικά διλήμματα που απαιτούν, αφενός, μακροχρόνια και συστηματική μελέτη και, αφετέρου, σταθερή πολιτική και διπλωματική αντιμετώπιση. Δεδομένου ότι στη χώρα μας μόλις μετά το 1993 εμφανίζονται οι πρώτες συστηματικές μελέτες σχετικά με την εξέλιξη των εθνικών θεμάτων και σχετικά με τις ποικίλες παραμέτρους που επιδρούν στις διαδικασίες ταύτισης με φαντασιακές συλλογικότητες, υπάρχει

εμφανώς ένα γνωστικό κενό που οι δημοσιογράφοι και οι κάθε είδους σχολιαστές προσπαθούν να καλύψουν προβάλλοντας συχνά σωστές ή λαθεμένες πληροφορίες ή/και αποσπασματικές ιστορικές γνώσεις και μνήμες.⁴¹ Ο κίνδυνος να διαμορφωθούν αδιαλλαξίες και στερεότυπα, που γρήγορα θα μπορούσαν να καταλήξουν στο να κατασκευαστεί μια ιδιότυπη «μαζική συναίνεση» όσον αφορά τις εθνικές πολιτισμικές ευαισθησίες, την επιθυμητή στάση για την εξωτερική πολιτική, δεν ήταν απλώς ορατός, αλλά εύκολα πραγματοποιήσιμος. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο ρόλος των ΜΜΕ υπήρξε καταλυτικός, αφού προέβαλλαν συστηματικά στοιχεία που ευνόησαν σημαντικά την ταχύτατη αναμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και των αντιλήψεων περί εθνικού συμφέροντος καθώς και την παγίωση στερεοτυπικών απόψεων σχετικά με την επιχειρηματολογία για την επίλυση του Μακεδονικού ζητήματος.

Στα πλαίσια της δικής μας ανάλυσης μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα στα δημοσιεύματα που αναφέρονται στο έθνος ή/και στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και σε εκείνα που αναφέρονται στο εθνικό συμφέρον γενικότερα (55% και 45% επί του συνόλου των δημοσιευμάτων, αντίστοιχα).

Είναι σαφές ότι η *Μακεδονία* για τους λόγους που αναφέρθηκαν και προηγουμένως θέτει το βάρος της αρθρογραφίας της στα ζητήματα εθνικής ταυτότητας, αφού ποσοστό 83,6% των καταγεγραμμένων δημοσιευμάτων της πραγματεύεται τέτοιου είδους θέματα, ενώ μόνο 16,4% του συνόλου των δημοσιευμάτων της έχουν ως θέμα τους το εθνικό συμφέρον (πρβλ. Διάγραμμα 5, Παράρτημα). Την ίδια ακριβώς πολιτική ακολουθεί και ο *Τύπος* (με ποσοστό 82,6% για εθνική ταυτότητα και 17,4% για εθνικό συμφέρον), ο οποίος καθ' όλο το χρονικό διάστημα της διένεξης για το «Σκοπιανό» προέβαλε έντονα τη ρήξη ανάμεσα στην οροθέτηση του «εμείς» ως εθνικού εαυτού και του «άλλου». Φαίνεται λοιπόν πως, για μια μερίδα του ελληνικού τύπου, η κρίση στο άμεσο διεθνές περιβάλλον εισπράττεται πιο πολύ ως κρίση ταυτότητας

41. Πρβλ. Πάσχος, Γ. και Θεοδωρίδης, Π., «Εθνική ταυτότητα - ξενοφοβία και ΜΜΕ: παλιά και νέα προβλήματα», στο *Ο Πολίτης, Δεκαπενθήμερος*, τεύχος 8, 30.6.1995, σ.18-22.

και όχι ως έναυσμα ορθολογικού προβληματισμού περί του δέοντος γενέσθαι.⁴²

Εντελώς αντίθετη γραμμή ακολουθεί το *Βήμα* στο οποίο δημοσιεύονται, σε ποσοστό 75,2% του συνόλου των σχετικών δημοσιευμάτων, θέματα που αφορούν το εθνικό συμφέρον. Η εφημερίδα αυτή προσπάθησε να τηρήσει μια πιο διαλλακτική στάση, δίνοντας περισσότερη έμφαση σ' εκείνες τις πτυχές του ζητήματος που άπτονται των γενικότερων προβλημάτων και διεθνών ισορροπιών στο επίπεδο της διάκρισης μεταξύ εθνικής και υπερεθνικής κυριαρχίας. Η γραμμή της αυτή εξηγείται ίσως και από το γεγονός ότι απευθύνεται ευθέως στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων, μια και αποτελεί εφημερίδα της πολιτικής ελίτ, δια της οποίας τα μέλη της ενημερώνονται, αλλά και - αυτό είναι σημαντικό - επικοινωνούν δημόσια μεταξύ τους.

Και πάλι η *Ελευθεροτυπία*, αλλά και η *Καθημερινή*, με ελαφρά αναστραμμένο το κέντρο βάρους στην προβολή των θεμάτων τους, παρουσιάζουν την πλέον εξισοροπημένη εικόνα στην επιλογή της ενημέρωσης. Συγκεκριμένα, η *Ελευθεροτυπία* αφιερώνει ποσοστό 40,2% των δημοσιευμάτων της σε ζητήματα εθνικής ταυτότητας και ποσοστό 59,8% σε θέματα εθνικού συμφέροντος, ενώ η *Καθημερινή* το 51,6% και το 48,4%, αντίστοιχα.

4.6. Εθνοκεντρικές και πολυκεντρικές αντιλήψεις

Η διάκριση των δημοσιευμάτων ως προς την εθνοκεντρική και πολυκεντρική αντιμετώπιση των εθνικών θεμάτων παρουσιάζει, με μία εξαίρεση, ενδιαφέρουσα ομοιογένεια (πρβλ. Πίνακα 1, Παράρτημα). Όλες οι εξεταζόμενες εφημερίδες εκφράζουν στη συντριπτική τους πλειονότητα εθνοκεντρικές απόψεις (πρβλ. Διάγραμμα 6, Παράρτημα). Στις εφημερίδες *Μακεδονία*, *Βήμα*, και *Καθημερινή* τα εθνοκεντρικά δημοσιεύματα ξεπερνούν το 80% του συνόλου της αρθρογραφίας, ενώ στον *Τύπο* αποτελούν τη μοναδική επιλογή, αφού **όλα** ανεξαιρέτως τα δημοσιεύματα έχουν εθνοκεντρική οπτική.

42. Πρβλ., επίσης, Κ. Λοζιάδης, *ό.π.*, σ. 91 κ.ε..

Εξάιρεση αποτελεί η *Ελευθεροτυπία*, η οποία σε ποσοστό 52,2% δημοσιεύει άρθρα με πολυκεντρικό περιεχόμενο.

Η υπερβολική σημασία που δίνεται στην εθνοκεντρική προσέγγιση όχι μόνον από τον Τύπο, αλλά και από τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ, δεν συμβάλλει μόνον στη μονόπλευρη και συχνά υπέρμετρα φορτισμένη αξιολόγηση των διεθνών σχέσεων. Είναι γνωστό το φαινόμενο, οι Έλληνες να προβάλλουν την εθνική τους μοναδικότητα ως στοιχείο που εμποδίζει τους «άλλους» να κατανοήσουν τα προβλήματα της χώρας τους. Γι' αυτό οι «άλλοι» αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα έως και επιθετικότητα που οδηγεί κατευθείαν σε φαινόμενα ξеноφοβίας και ρατσισμού που καταγράφονται συστηματικά κατά τα τελευταία χρόνια.⁴³

Η σημερινή έκταση και έξαρση του εθνικισμού και της ξеноφοβίας θα ήταν ίσως αδύνατη χωρίς τη διαμεσολάβηση των ΜΜΕ. Είναι λοιπόν προφανές ότι, αφενός, το ύφος της εθνοκεντρικής παρουσίασης των γεγονότων εγκυβύει νέες συλλογικότητες που ξεπερνούν τα όρια των γνωστών κοινωνικών διαιρέσεων και συνταυτίσεων και συνεπώς δημιουργούν ένα συμπαγές κοινό-αποδέκτη των ΜΜΕ. Αφετέρου, προσφέρουν την «ηθική» και «ορθολογική» δικαιολογία για να απεμποληθούν κάθε είδους συναλλαγές με εθνικούς «άλλους» ως «ανθελληνικές», «εγκληματικές», «απειλητικές», και κυρίως ως συναλλαγές που θα μπορούσαν να διαλύσουν το εθνικό οικοδόμημα της απομονωμένης αυταρέσκειας και της αλαζονικής αντίληψης περί εθνικής καθαρότητας και μοναδικότητας. Στα πλαίσια της παράδοσης του ελληνικού «πολιτιστικού» εθνικισμού, όπου τα «ιστορικά» δικαιώματα προέχουν των πολιτικών, η έννοια του συμβιβασμού και του διαλόγου αποκτά ένα σχεδόν αρνητικό

43. Από τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας των Γ. Βούλγαρη κ.ά., «Η πρόσληψη και αντιμετώπιση του 'άλλου' στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, τεύχος 5, σ. 81-100, προκύπτει ότι, με την αύξηση του αριθμού των ξένων στην Ελλάδα, αυξήθηκε και η δυσπιστία, η ανησυχία και η έλλειψη ανεκτικότητας προς διαφορετικές κουλτούρες και πολιτισμικές συνήθειες. Με άλλα λόγια, η στάση απέναντι στους ξένους γενικά και σε επιμέρους ομάδες ειδικότερα, χαρακτηρίζεται από επιφύλαξη έως έντονη προκατάληψη και ξеноφοβία. Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν και από τις έρευνες του *Ευρωβαρόμετρου*, ειδικό τεύχος, για το ρατσισμό και την ξеноφοβία, Νοέμβριος 1989.

πρόσημο, όταν τίθεται το αίτημα της επικοινωνίας με τον εθνικό «άλλο».

5. ΕΙΔΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΗ ΓΝΩΜΗ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκε η ανάλυση των δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα. Η αναφορά στον τύπο των δημοσιευμάτων και η παράθεση ορισμένων αποτελεσμάτων έγινε για να καταδειχθεί η σημασία του κάθε τύπου στο σύνολο της σχετικής ειδησεογραφίας και του σχολιασμού της εκάστοτε εφημερίδας. Επειδή είναι γνωστό ότι, εκτός από την κοινή γνώμη, και η κρατική πολιτική επηρεάζεται και αλληλοτροφοδοτείται από την αρθρογραφία του Τύπου, στη συνέχεια θα εξετασθούν συνοπτικά οι διάφοροι τύποι των δημοσιευμάτων ανάλογα με το περιεχόμενό τους.

1. Κύριο άρθρο: Από το σύνολο των κύριων άρθρων που καταγράφηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, αισθητά πάνω από τα μισά (ποσοστό 56,2%, πρβλ. Πίνακα 3 και Διάγραμμα 7, Παράρτημα) αφορούσαν το Μακεδονικό, ενώ -όπως αναμένεται από την ιδιαιτερότητα των κύριων άρθρων- στο σύνολο της αρθρογραφίας για το Μακεδονικό, τα κύρια άρθρα καταλαμβάνουν ποσοστό 8,6% του συνόλου των άρθρων της θεματικής αυτής (πρβλ. Πίνακα 4, Παράρτημα). Εκτός από την εξέλιξη και τις συνέπειες του Μακεδονικού, τα κύρια άρθρα ασχολούνται σε σημαντικό ποσοστό (39,4%) και με γενικά-θεωρητικά ζητήματα. Τα κύρια άρθρα στο σύνολό τους αναφέρονται, σε σχετικά μεγαλύτερο ποσοστό (57,7%), σε προβλήματα που αφορούν το έθνος και την εθνική ταυτότητα και, σε χαμηλότερο ποσοστό, στην προβληματική του εθνικού συμφέροντος (πρβλ. Διάγραμμα 8, Παράρτημα). Ο χαρακτήρας της αρθρογραφίας των κύριων άρθρων είναι σχεδόν καθ' ολοκληρίαν εθνοκεντρικός (ποσοστό 89,1%, πρβλ. Διάγραμμα 9, Παράρτημα). Ίσως στο σημείο αυτό να γίνεται εμφανέστερος ο ρόλος αλλά και οι δυνατότητες που διαθέτουν τα έντυπα ΜΜΕ στον επηρεασμό της κοινής γνώμης. Όταν τα κύρια άρθρα για την κρίση στη Γιουγκοσλαβία και για την αναγνώριση του κράτους των «Σκοπίων» είναι τόσο εμφανώς εθνοκεντρικά προσανατολισμένα και προβάλλουν τις εθνικές διαφορές στη συγκρότηση του εθνικού εαυτού σε αντιδιαστολή με τον εθνικό «άλλο», είναι αναμενόμενο ένα σημαντικό μέρος της όλης μεταστροφής της ελληνικής κοινής γνώμης προς

ξενοφοβικές αντιδράσεις να οφείλεται στην επιρροή και των έντυπων ΜΜΕ.

2. Άρθρο γνώμης: Τα άρθρα γνώμης αναφέρονται θεματικά σε ίση σχεδόν αναλογία σε γενικά-θεωρητικά προβλήματα και σε θέματα που αφορούν το Μακεδονικό (ποσοστά 44,1% και 42,7%, αντίστοιχα, πρβλ. Πίνακα 3 και Διάγραμμα 7, Παράρτημα). Το ίδιο μοιρασμένη είναι και η αναφορά τους σε θέματα που αφορούν τόσο το έθνος και την εθνική ταυτότητα όσο και το εθνικό συμφέρον (ποσοστά 49,3% και 50,7%, αντίστοιχα, πρβλ. Διάγραμμα 8, Παράρτημα). Και στην περίπτωση των άρθρων γνώμης διακρίνεται σαφώς η υπεροχή των εθνοκεντρικών απόψεων (ποσοστό 77,7%) σε σχέση με τις πολυκεντρικές απόψεις (ποσοστό 22,3%, πρβλ. Διάγραμμα 9, Παράρτημα).

3. Ρεπορτάζ: Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι τα κυριακάτικα φύλλα, στα οποία αναφέρεται η ανάλυσή μας, δεν στηρίζονται τόσο στη ροή της επικαιρότητας και στο αποκλειστικό ρεπορτάζ, δεδομένου ότι η καθημερινή έκδοση των εφημερίδων καλύπτει την ανάγκη για τρέχουσα ενημέρωση. Και όμως, τόσο η συνήθεια των αναγνωστών που επιθυμούν να ενημερώνονται σε τρέχοντα θέματα όσο και η τακτική των εκδοτών να κρατούν κάποια σημαντική είδηση για το κυριακάτικο φύλλο, έκαναν την παρουσία των ρεπορτάζ ιδιαίτερα σημαντική στα κυριακάτικα φύλλα. Έτσι λοιπόν οι αναφορές στο Μακεδονικό και στο γιουγκοσλαβικό (μαζί 74,8% επί του συνόλου των ρεπορτάζ, πρβλ. Πίνακα 3 και Διάγραμμα 7, Παράρτημα) κυριαρχούν στην κατηγορία αυτή των δημοσιευμάτων. Τα ρεπορτάζ συνολικά αναφέρονται σε ποσοστό 60,2% σε θέματα έθνους και εθνικής ταυτότητας (πρβλ. Διάγραμμα 8, Παράρτημα) και σε 39,8% σε θέματα εθνικού συμφέροντος, υιοθετώντας στη συντριπτική τους πλειονότητα εθνοκεντρικές αντιλήψεις (ποσοστό 80,3%, Διάγραμμα 9, Παράρτημα).

4. Πρωτοσέλιδο: Όπως τα κύρια άρθρα, έτσι και η πρώτη σελίδα μιας εφημερίδας δίνει το στίγμα της από πλευράς πολιτικού περιεχομένου, αλλά και από την πρόθεσή της να δελεάσει συγκεκριμένες κατηγορίες αναγνωστικού κοινού.

Από το σύνολο των άρθρων που δημοσιεύθηκαν, τα 196, δηλαδή ποσοστό 10,4%, ήταν πρωτοσέλιδα. Απ' αυτά, ποσοστό 30,6% δημοσιεύθηκε στη *Μακεδονία*, 26% στην *Καθημερινή*, 18,4% στο *Βήμα*, 16,3% στον *Τύπο* και τέλος 8,7% στην *Ελευθεροτυπία*. Τα πρωτοσέλιδα ήταν στη συντριπτική τους πλειονότητα ρεπορτάζ

(ποσοστό 74%), γιατί συνήθως στην πρώτη σελίδα κυριαρχούν τα επίκαιρα γεγονότα και δευτερευόντως τα κύρια άρθρα (ποσοστό 13,8%). Από πλευράς περιεχομένου τα περισσότερα πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα (ποσοστό 68,4%) αναφέρονταν στο Μακεδονικό, ενώ σε γενικά-θεωρητικά θέματα τα πρωτοσέλιδα αναφέρθηκαν σε ποσοστό 18,9%. Και στην περίπτωση αυτή, τα προβλήματα του έθνους και της εθνικής ταυτότητας κάλυψαν συχνότερα (ποσοστό 64,3%) την πρώτη σελίδα με σαφώς συχνότερη αναφορά σε εθνοκεντρικές αντιλήψεις (ποσοστό 89,3%).

6. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Από την ανάλυση των παραπάνω δεδομένων, προέκυψε ότι κατά την κρίσιμη περίοδο μεταξύ Δεκεμβρίου 1991 και Απριλίου 1993 το σύνολο σχεδόν του ελληνικού Τύπου αντιμετώπισε το Μακεδονικό ζήτημα και τη Γιουγκοσλαβική κρίση με έναν έντονα εθνοκεντρικό τρόπο. Η επανάληψη εθνοκεντρικών αντιλήψεων και επιχειρημάτων συνέβαλε στην καλλιέργεια μιας στερεοτυπικής προσέγγισης των εθνικών θεμάτων, με αποτέλεσμα να συμπιέσει τα περιθώρια των πολιτικών και διπλωματικών ελιγμών της τότε κυβέρνησης, αλλά και των κομμάτων, προκειμένου να χαραχθεί αποτελεσματική εξωτερική πολιτική. Οπωσδήποτε, η στάση αυτή του Τύπου εντάσσεται στην ευρύτερη εθνικιστική έξαρση που εκδηλώθηκε, μεταξύ άλλων, στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά την τελευταία πενταετία.

Η κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού έφερε και πάλι στο ευρωπαϊκό προσκήνιο το εθνικό φαινόμενο το οποίο είχε κυριαρχήσει κατά τον 19ο αιώνα και είχε αποτελέσει το κεντρικό δόγμα του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου (δόγμα Wilson). Φαινόμενο του οποίου τα αποτελέσματα και οι συνέπειες σκιαγραφούνται με τον καλύτερο τρόπο μέσα από την τραγωδία του I και II Παγκοσμίου Πολέμου. Άλλωστε, η ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης δεν είναι στην ουσία τίποτα άλλο παρά η ωρίμαση, πέρα από την εμπειρία των πολέμων, ότι οι αρχές-αξίες του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας είναι και μπορούν να είναι μόνο οικουμενικές. Αν αυτές οι αρχές υπαχθούν στην έννοια του έθνους-κράτους και υποταγούν στην απόλυτη πρωτοκαθεδρία του, τότε περιθωριοποιούνται, ο ορθολογισμός εξαφανίζεται και ο ανορθολογισμός κάνει και πάλι την καταστροφική εμφάνισή του. Η μεγαλύτερη απόδειξη αυτής της διαδικασίας που έχει να παρουσιάσει η νεότερη και η σύγχρονη ιστορία είναι χωρίς

αμφιβολία ο ναζισμός. Η συνύφανση, δηλαδή, του εργαλειακού ορθολογισμού της νεωτερικότητας με την πιο ωμή άρνησή της, μέσω ενός ριζοσπαστικού εθνικισμού-ρατσισμού. Συνύφανση η οποία οδήγησε στο κατεξοχήν απόγειο της ανεπανάληπτης άρνησης του ορθού λόγου: στο Άουσβιτς.

Η κατάρρευση των πολυεθνικών κρατών (Σοβιετική Ένωση, Γιουγκοσλαβία), έκφραση της βαθύτερης αποτυχίας νομιμοποίησης που γνώρισε ο σύγχρονος κόσμος, αποτέλεσε νίκη της ελευθερίας έναντι του ολοκληρωτισμού, αλλά νίκης - τουλάχιστον μέχρι σήμερα - χωρίς χειραφετική προοπτική. Ο ολοκληρωτισμός δεν αντικαταστάθηκε από πολιτικές σχέσεις ελευθερίας. Η ελευθερία δεν συγκροτήθηκε σ' εκείνο το θεσμικό πλαίσιο που είναι απαραίτητο ώστε να γίνει δυνατή η κοινωνικοπολιτική θεμελίωση δικαιωμάτων και δεσμευτικών κανονιστικών πλαισίων, που της επιτρέπουν να υπάρξει ως όρος κοινωνικής και πολιτικής επικοινωνίας, ως όρος συγκρότησης κοινωνικής συνοχής.

Η κρίση και η κατάρρευση του παλιού καθεστώτος και η αδυναμία συγκρότησης του νέου έφεραν και πάλι στο προσκήνιο το φαινόμενο που είχε χειραγωγήσει η βία της ολοκληρωτικής εξουσίας: τον εθνικισμό. Πίσω από την πολλές φορές ακατανόητη αλληλοσφαγή, που καθημερινά βλέπουμε στους δέκτες της τηλεόρασής μας και διαβάζουμε στον Τύπο, ελλοχεύει ένα απλό γεγονός και οι τραγικές επιπτώσεις του: η εφαρμογή - με τη σύμφωνη γνώμη της Διεθνούς Κοινότητας - της αρχής του έθνους-κράτους σε μία κοινωνία, η οποία ως πολυεθνική εξερράγη κατά κύριο λόγο από την ορμή του σερβικού εθνικισμού, ως του πιο συστηματικού και οργανωμένου κινήματος εθνικής κάθαρσης και επιβολής. Μετά την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας και ύστερα από τη διαπίστωση ότι το πολυεθνικό κράτος ήταν αδύνατον να διατηρηθεί, η προσπάθεια τεχνητής διατήρησης της πολυεθνικής Βοσνίας υπό συνθήκες επιβολής της αρχής του έθνους-κράτους δεν θα ήταν τίποτα άλλο παρά η συνεχής σφαγή, το προσφυγικό δράμα και τελικά η επιβολή του ισχυροτέρου.

Η Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, ως συνέχεια του μακεδονικού ή ολαβομακεδονικού εθνικισμού, που περιγράφηκε συνοπτικά προηγουμένως, αποτελεί, ως γνωστόν, ένα από τα κράτη που, στη βάση της ομοσπονδίας εθνοτήτων που υπήρξε η Γιουγκοσλαβία, διαδέχτηκαν το ομοσπονδιακό σοσιαλιστικό κράτος του Τίτο. Η ΠΓΑΜ καθορίζεται όμως από μια

ιδιορρυθμία, η οποία έως τώρα έχει παρουσιαστεί ως ουσιαστικό πλεονέκτημα έναντι π.χ. της Βοσνίας αλλά και της Νέας Γιουγκοσλαβίας. Η ΠΓΔΜ δεν είναι εθνικά ομοιογενής, αλλά έχει μέχρι τώρα αποφύγει την έκρηξη εθνικιστικών αντιθέσεων.

Ένα συμβολικό και ως εκ τούτου πραγματικό μέσο αποφυγής της εθνικιστικής έκρηξης υπήρξε το όνομα «Μακεδονία». Υπό το όνομα «Μακεδονία» συγκρατήθηκαν, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, οι φυγόκεντρες δυνάμεις της - μεγάλης - αλβανικής μειονότητας στη χώρα, γεγονός που θα είχε δυσκολίες να πραγματοποιηθεί αν το όνομα αποτελούσε το όνομα-ταυτότητα μίας των εθνοτικών ομάδων της χώρας (π.χ. Σλαβομακεδονία) ή αν αποτελούσε μία νέα κατασκευή, η οποία θα έχανε το πλεονέκτημα της συνέχειας από την εποχή τουλάχιστον της «Ομοσπονδου Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας». Χωρίς βεβαίως να αναφερθεί κανείς στο κατοχυρωμένο από το Διεθνές Δίκαιο δικαίωμα της αυτοδιάθεσης και του αυτοπροσδιορισμού.

Δεδομένων των γνωστών προϋποθέσεων και διεθνών συνθηκών και παρ' όλο το αρνητικό παρελθόν που είχε στη χώρα μας το Μακεδονικό (Μεσοπόλεμος, στάση του ΚΚΕ, εμφύλιος κ.λπ.) ως πρόβλημα πια ξεπερασμένο, φαίνεται καταρχήν τελείως ανορθολογική, ανεξήγητη και, στα πλαίσια της διεθνούς κοινότητας, τελείως αναποτελεσματική η πολιτική που ακολούθησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις απέναντι στην ΠΓΔΜ. Αναποτελεσματική, εφόσον η «συνελής» και «σκληρή» στάση της Ελλάδας καθιέρωσε διεθνώς με τη μεγαλύτερη δυνατή σταθερότητα το όνομα της χώρας ως «Μακεδονία». Η πολιτική αυτή και κυρίως οι βερμπαλιστικές εξάρσεις της έχουν παράδοση στον τόπο. Στις δεκαετίες του '50 και '60 οι κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις σχετικά με την ονομασία «Μακεδονία» ήταν συνηθισμένες, αν και χωρίς ιδιαίτερο αντίκτυπο στο κοινό. Όμως, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, τα πράγματα αλλάζουν, η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, οι συνθήκες της βαλκανικής έκρηξης, η εκ νέου θεματοποίηση των συνόρων, η επιθετικότητα του σερβικού εθνικισμού και η επανεκδήλωση των υπολοίπων, η στάση της Τουρκίας και ο ρόλος της στην περιοχή, δεν επιτρέπουν άλλους ερασιτεχνισμούς ή τη χρησιμοποίηση της εξωτερικής πολιτικής ως πολιτικού-κομματικού όπλου για επηρεασμό της εσωτερικής πολιτικής σκηνής.

Η στάση που ακολούθησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις περιέχει συχνά αλλοπρόσαλλα στοιχεία, π.χ. διακηρύσσουμε συγχρόνως την

αναγκαιότητα της ύπαρξης της ΠΓΑΜ για τη διατήρηση των ισορροπιών στα σύνορα της Ελλάδος, αλλά και την ουσιαστική άρνηση της υπόστασής της. Έχουμε τον ανταγωνισμό των πολιτικών αρχηγών ως προς την πιο περήφανη εθνική στάση και πλειοδοσία, ενώ συγχρόνως, άμεσα ή έμμεσα, όλοι δηλώνουν ότι πρέπει να απεμπλακούμε από την άκαρπη και αρνητική αυτοπαγίδευση της χώρας, στην οποία οδήγησαν αρχικά οι χειρισμοί του τότε υπουργού εξωτερικών και τις οποίες όλοι σχεδόν ακολούθησαν μη θέλοντας να υστερήσουν στα εθνικά θέματα και υιοθετώντας το περίφημο σύνθημα «Η Μακεδονία είναι Ελληνική», που όμως δημιούργησε πάσης φύσεως παρεξηγήσεις.⁴⁴

Εξάλλου, η όλη κατάσταση εμφανίζεται τουλάχιστον ως δυσνόητη: Η Ελλάδα ακολουθεί μία πολιτική ενσωμάτωσης της στην ΕΕ, πολιτική που, παρ' όλες τις κατά καιρούς πολιτικές ρητορείες, ακολουθείται με συνέπεια από όλες τις κυβερνήσεις, ως επιλογή που απολαμβάνει την επιδοκμασία όχι μόνον των πολιτικών δυνάμεων, αλλά και της πλειονότητας του ελληνικού λαού. Η οικονομία της χώρας όλο και περισσότερο συνδέεται και στην κυριολεξία εξαρτάται (για λόγους που ξεπερνούν τα πλαίσια του παρόντος άρθρου) από την ενσωμάτωση αυτή. Συγχρόνως, αναπτύσσεται η ρητορεία κατά των «Δυτικών» και του ΝΑΤΟ που επιτίθεται στους «αδελφούς» μας Σέρβους, ενώ παράλληλα τονίζεται ότι η Ελλάς ως μόνη βαλκανική χώρα που ανήκει στην Ενωμένη Ευρώπη έχει τις δυνατότητες, αλλά και την αποστολή, να διαδραματίσει έναν ειρηνικό οικονομικό και πολιτικά καθοριστικό ρόλο στα Βαλκάνια.

Η στάση του Τύπου και της τηλεόρασης, ο λόγος των ΜΜΕ κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπήρξε ουσιαστικότερος. Η έρευνά μας απέδειξε ότι, τουλάχιστον στο χώρο του Τύπου, η περιθωριοποίηση των ορθολογικών περιεχομένων στη δημόσια χρήση του λόγου κατά την κρίσιμη περίοδο που εξετάσαμε είναι γεγονός. Με κάποιες εξαιρέσεις και διακυμάνσεις, οι οποίες αναφέρθηκαν διεξοδικά κατά την ανάλυση των δεδομένων, η εθνοκεντρική οπτική του δημοσίου λόγου που εξέφρασε ο Τύπος αποτέλεσε κυρίαρχο φαινόμενο της περιόδου. Το επόμενο ερώτημα που τίθεται

44. Για το σχολιασμό του συνθήματος, αλλά και των συμβολικών και πολιτικών προεκτάσεων που σηματοδότησε το σύνθημα αυτό, βλ. μεταξύ άλλων, Μ. Παπακωνσταντίνου, *όπ.π.*, σ. 66-67, Κ. Λοξιάδης, *όπ.π.*, σ. 91 κ.ε..

είναι σαφώς το γιατί. Γιατί αυτή η εικόνα του Τύπου; Αντικατοπτρίζει ένα γενικότερο ρεύμα στη χώρα; Προφανώς πρόκειται, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, περί αυτού. Δεν πρέπει όμως να ξεχνά κανείς τον καθοριστικό ρόλο του Τύπου και των ΜΜΕ γενικότερα στη δημιουργία του ρεύματος αυτού.

Στην Ελλάδα, η μεταπολεμική εθνικοφοροσύνη και κυρίως η δικτατορία του 1967-74 είχαν πετύχει αθέλητα τις απαραίτητες απομυθοποιήσεις που χρειάζεται μία κοινωνία για να αποκληθεί σύγχρονη. Σε μία χώρα, όπου πριν 30 χρόνια το σλόγκαν «Ελλάς -Ελλήνων-Χριστιανών» είχε αποτελέσει τη συμπύκνωση του αναχρονιστικού χαρακτήρα ενός, από όλες τις πλευρές, όχι μόνο ανελεύθερου, αλλά και αποτυχημένου καθεστώτος, ο αναχρονισμός επανέρχεται με το ιδεολόγημα της «αδελφότητας των ορθοδόξων» και με την συνδρομή των ΜΜΕ.

Οι γοργές διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού που συντελέστηκαν ύστερα από τη μεταπολίτευση, και που μέχρι τότε είχαν παρεμποδιστεί, προβάλλουν επιτακτικά στο προσκήνιο και αξιώνουν έναν νέο λόγο. Ωστόσο, οι παραδοσιακοί άξονες της ελληνικής κοινωνίας, ως ατομοκεντρικής-οικογενειοκεντρικής, διαμορφώνουν ένα κοινωνικό πλαίσιο που δεν διέπεται από κανόνες, κανονιστικές δεσμεύσεις και προϋποθέσεις ελευθερίας και ισότητας. Αντίθετα, διαμορφώνουν μια φαντασική κοινότητα πολιτισμικής και θρησκευτικής παράδοσης, η οποία όμως στην πραγματικότητα δεν δεσμεύει κανέναν στην καθημερινή «επιθετική» του ιδιοτέλεια, εφόσον αρνείται την αλληλεγγύη σε οποιονδήποτε στο βαθμό που αυτός είναι πάντοτε «άλλος». Πρόκειται για μια κοινωνία ενσωματωμένη καταναλωτικά και όχι παραγωγικά στην οικονομία της αγοράς χωρίς αρχές και δεσμεύσεις, που αναζητεί στη μεγαλύτεστη ρητορεία την πλήρωση του κενού που την διακατέχει.

Σίγουρα, οι απαντήσεις σ' αυτούς τους προβληματισμούς δεν μπορούν να απολυτοποιούν το ένα ερώτημα και να αναιρούν το άλλο. Η απάντηση θα πρέπει να είναι σύνθετη, και καθίσταται πλέον απαραίτητο να εξετασθεί και να αναλυθεί διεξοδικά.

Με βάση τα πορίσματα της έρευνας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ρητορεία του Τύπου είναι γεγονός και, όπως χαρακτηριστικά και πολύ πετυχημένα έχει παρατηρήσει ο Umberto Eco, αναφερόμενος στην εμπειρία του από τον ιταλικό φασισμό, η ρητορεία είναι το αντίθετο της ελευθερίας του ορθού λόγου.

Το πρόβλημα δεν είναι η εμφάνιση ή η επικράτηση ενός επικίνδυνου εθνικιστικού ρεύματος στη χώρα, γιατί παρ' όλους τους βερμπαλισμούς δεν πρόκειται περί αυτού (οι εκπλήξεις βέβαια του μέλλοντος είναι πάντοτε πιθανές). Το πρόβλημα είναι η αντίσταση, η μαζική και κοινωνική αντίθεση προς τις αξίες της νεωτερικότητας, προς την ορθολογική διαμόρφωση της πολιτικής, των κοινωνικών σχέσεων, της διάρθρωσης της οικονομίας κ.λπ.. Οι συνθήκες όμως του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας, της ενσωμάτωσης της χώρας στην ΕΕ, επιτάσσουν τον εξορθολογισμό της κοινωνίας, των πολιτικών διεργασιών, των κρατικών πολιτικών και των οικονομικών συμπεριφορών.

Ο ρόλος μίας μερίδας του Τύπου παρουσιάζεται αρνητικός σε σχέση με αυτή την καθοριστική ανάγκη της χώρας. Ορισμένες εφημερίδες αναπαράγουν τελικά εκείνα τα στοιχεία απαξίωσης του ορθού λόγου και της ηθικής, που οδηγούν την ελληνική κοινωνία στο περιθώριο της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, στην οποία τυπικά και ουσιαστικά ανήκει. Αυτή η περιθωριοποίηση ενέχει κινδύνους, και οι συνέπειες μόνον αρνητικές και καταστροφικές μπορούν να αποβούν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστιαία κατανομή της αρθρογραφίας των εφημερίδων ανά τύπο, περιεχόμενο, είδος και κατηγορία δημοσιευμάτων

ΑΡΘΡΟ- ΓΡΑΦΙΑ	ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ					Σύνολο
	Μακεδονία	Βήμα της Κυριακής	Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία	Τύπος της Κυριακής	Καθημερινή	
Κύριο άρθρο	32,1	11,7	24,1	16,8	15,3	100,0
Άρθρο γνώμης	12,0	33,1	24,0	15,1	15,8	100,0
Ρεπορτάζ	21,4	15,5	21,8	27,8	13,5	100,0
Γενικό- θεωρητικό	20,3	23,8	27,1	20,2	8,6	100,0
Μακεδονικό	15,1	24,6	18,0	22,8	19,5	100,0
Γιουγκο- σλαβικό	20,4	19,1	28,3	18,2	14,0	100,0
Έθνος- ταυτότητα	27,1	10,6	16,8	31,7	13,8	100,0
Εθνικό συμφέρον	6,6	39,0	30,5	8,1	15,8	100,0
Εθνο- κεντρικό	19,7	25,2	13,9	26,4	14,8	100,0
Πολυ- κεντρικό	10,4	16,0	59,2	-	14,4	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστιαία κατανομή του περιεχομένου, είδους και κατηγορίας της αρθρογραφίας ανά τύπο δημοσιεύματος

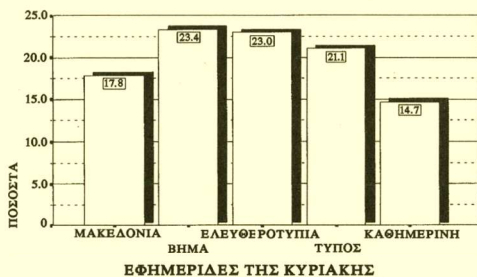
ΑΡΘΡΟ-ΓΡΑΦΙΑ	ΤΥΠΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ			Σύνολο
	Κύριο άρθρο	Άρθρο γνώμης	Ρεπορτάζ	
Αριθμός δημοσιευμάτων	137	874	872	1.883
%	7,3	46,4	46,3	100,0
Γενικό-Θεωρητικό	39,4	44,1	25,2	35,0
Μακεδονικό	56,2	42,7	50,9	47,5
Γιουγκοσλαβικό	4,4	13,2	23,9	17,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0
Έθνος-Ταυτότητα	57,7	49,3	60,2	55,0
Εθνικό συμφέρον	42,3	50,7	39,8	45,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0
Εθνοκεντρικό	89,1	77,7	80,3	79,7
Πολυκεντρικό	10,9	22,3	19,7	20,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

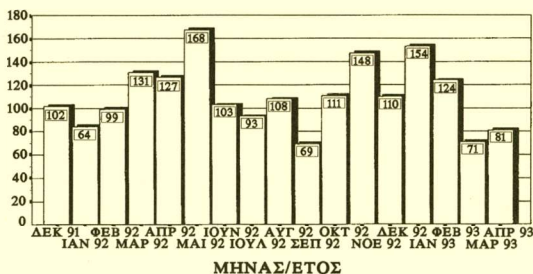
Ποσοστιαία κατανομή τύπων δημοσιευμάτων ανά περιεχόμενο, είδος και κατηγορία

ΑΡΘΡΟ-ΓΡΑΦΙΑ	ΤΥΠΟΙ ΑΡΘΡΩΝ			Σύνολο
	Κύριο άρθρο	Άρθρο γνώμης	Ρεπορτάζ	
Γενικό-Θεωρητικό	8,2	58,5	33,3	100,0
Μακεδονικό	8,6	41,7	49,7	100,0
Γιουγκο-σλαβικό	1,8	35,0	63,2	100,0
Έθνος-Ταυτότητα	7,7	41,6	50,7	100,0
Εθνικό συμφέρον	6,9	52,2	40,9	100,0
Εθνοκεντρικό	8,2	45,2	46,6	100,0
Πολυκεντρικό	4,0	51,0	45,0	100,0

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: Δημοσιεύματα ανά εφημερίδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: Συνολικός αριθμός δημοσιευμάτων ανά χρονική περίοδο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: Τύποι δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4: Περιεχόμενο δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5: Είδος δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6: Κατηγορία δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7: Περιεχόμενο δημοσιευμάτων ανά τύπο δημοσίευματος

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8: Είδος δημοσιευμάτων ανά τύπο δημοσίευματος

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9: Κατηγορία δημοσιευμάτων ανά τύπο δημοσίευματος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Λονδίνο, 1983, αναθεωρημένη έκδοση 1991.
- Βαλιανάκης, Γ., Ντάλης, Σ., *Το ζήτημα των Σκοπίων. Απόπειρες για αναγνώριση και η ελληνική στάση*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1994.
- Βαλντέν, Σ., *Μακεδονικό και Βαλκάνια 1991-1994*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- Bennet, T., «Media, 'Reality', Signification», στο M. Gurevitch, T. Bennet, J. Curran & J. Woollacott (επιμ.), *Culture, Society and the Media*, Methuen, Λονδίνο, 1982, σ. 287-308.
- Blinkhorn, M. & Veremis, Th. (επιμ.), *Nationalism and Nationality*, Sage-ELIAMEP, Αθήνα, 1990.
- Βούλγαρης, Γ., Δόδος, Δ., κ.ά., «Η πρόσληψη και αντιμετώπιση του 'άλλου' στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, τόμος 5, σ. 81-100.
- Breuilly, J., *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester, 1985.
- Berger, A.A., *Media Research Techniques*, Sage Publications, Λονδίνο, 1991.
- Blalock, A., *Social Statistics*, 2η έκδοση, Νέα Υόρκη, 1979.
- Demers, D. Craff, D., Choi, Y. & Pessin, B., «Issue Obtrusiveness and the Agenda-Setting Effects of National Network News», στο *Communication Research*, 6, τόμος 16, 1989, σ. 793-812.
- Δεμερτζής, Ν., *Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1989.
- Δεμερτζής, Ν., «Ο Εθνικισμός ως Ιδεολογία», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, Αθήνα, 1995, σ. 67-116.
- Λιβάνη, Λ., *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1995.
- Λοιζιάδης, Κ., *Εθνικισμός, Ιδεολογία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδόσεις Πιλέθρον, Αθήνα, 1995.
- Duverger, M., *Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. I & II, εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1976.
- Edelman, M., *Political Language. Words that Succeed and Policies that Fail*, Academic Press, Νέα Υόρκη, 1977.
- Edelman, M., *The Symbolic Uses of Politics*, University of Illinois Press, 1964.
- Ευρωβαρόμετρο* (1989), Ειδικό τεύχος, «Ρατσισμός και ξενοφοβία», Βρυξέλλες, Νοέμβριος.
- Gellner, E., *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Οξφόρδη, 1983, ανατυπωμένη έκδοση, 1988.
- Goldwin, R.A. (επιμ.), *Readings in World Politics*, Oxford University Press, 2η έκδοση, Λονδίνο, 1970.
- Gurevitch, M., «The Globalization of Electronic Journalism», στο J. Curran & M. Gurevitch (επιμ.), *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Λονδίνο, 1991.
- Held, D. «Democracy, the Nation-State and the Global System», στο David Held (επιμ.), *Political Theory Today*, Polity Press, 1991, σ. 197-235.

- Hertz, F., *Nationality in History and Politics. A Psychology and Sociology of National Sentiment and Nationalism*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο, 1944.
- Ηρακλείδης, Α., «Οι εικόνες του εθνικού 'εαυτού' και του 'άλλου' στις διεθνείς σχέσεις: η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 54, Ιαν.-Μάρ. 1995, σ. 27-35.
- Hobsbawm, E., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge Univ. Press, 1992 (2η έκδοση).
- Ιωάννου, Κ., *Το ζήτημα της αναγνώρισης των Σκοπίων*, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα, 1994.
- Καστελιάν, Τζ., *Η Ιστορία των Βαλκανίων. 14ος-20ός αιώνας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1991.
- Kellas, J., *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, MacMillan, Λονδίνο, 1991.
- Klapper, J., *The Effects of Mass Communication*, The Free Press, Νέα Υόρκη, 1960.
- Κολιόπουλος, Ι., *Λεηλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-1944*, τόμοι α' και β', εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Κομνηνού, Μ., «Κρίση του τύπου-κρίση εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης 11.1989», στο *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, επιμ. Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σ. 289-306.
- Κονδύλης, Π., *Πλανητική Πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992.
- Κοππά, Μ., *Μία Εύθραυστη Δημοκρατία*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Λιάκος, Α., Ελεφάντης, Α., Μανιτάκης, Α., Παπαδημητρίου, Δ., *Ο Ιανός του Εθνικισμού και η Ελληνική Βαλκανική Κρίση*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα, 1993.
- Lippmann, W., *Κοινή Γνώμη*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1988.
- Lippmann, W., *The Phantom Public*, Harcourt Brace Jovanovitch, Νέα Υόρκη, 1925.
- Maletzke, G., *Θεωρίες της Μαζικής Επικοινωνίας*, (εισ.-μετ.-επιμ. Περεσφόνη Ζέρη), εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1991.
- McCombs, M., Eisdedel, E. & Weaver, D., *Contemporary Public Opinion. Issues and the News*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, 1991.
- McLeod, J., Kosicki, G. & Pan, Z., «On Understanding and Misunderstanding Media Effects», στο J. Curran & M. Gurevitch (επιμ.), *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Λονδίνο, 1991, σ. 235-266.
- McLuhan, M., *Understanding Media*, 5η έκδοση, Ark Paperbacks, Λονδίνο, 1987.
- McQuail, D., *Mass Communication Theory. An Introduction*, 2η έκδοση, Sage Publications, Λονδίνο, 1987.
- Μπαλιμπάρ, Ε. και Βαλλεστάιν, Ι., *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι Διφορούμενες Ταυτότητες*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991.
- Παπακωνσταντίνου, Μ., *Το ημερολόγιο ενός πολιτικού. Η εμπλοκή των Σκοπίων*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1994.
- Πιάσχος, Γ. και Θεοδωρίδης, Π., «Εθνική ταυτότητα - ξενοφοβία και ΜΜΕ: παλιά και νέα προβλήματα», στο *Ο Πολίτης, δεκαπενθήμερος*, τεύχος 8, 30.6.1995, σ. 18-22.

- Pesmazoglou, S., «The 1980s in the Looking-Glass: PASOK and the Media», στο *Greece, 1981-89, The Populist Decade*, ed. by Richard Clogg, MacMillan, London, 1993, σ. 100-107.
- Price, V., *Public Opinion*, Communication Concepts, Sage Publications, Λονδίνο, 1992.
- Robinson, M., «American Political Legitimacy in an Era of Electronic Journalism: Reflections on the Evening News», στο D. Cater & R. Adler (επιμ.), *Television as a Social Force: New Approaches to TV Criticism*, The Preager Special Studies, Νέα Υόρκη, 1975, σ. 97-139.
- Schwarzmantel, J., *Socialism and the Idea of the Nation*, Harvester, Λονδίνο, 1991.
- Shoemaker, P. & Reese, S., *Mediating the Message. Theories of Influences on Mass Media*, Longman, Νέα Υόρκη, 1991.
- Severin, W. & Tankard, J., *Communication Theories: Origins, Methods, and Uses in the Mass Media*, 3η έκδοση, Longman, Λονδίνο, 1992.
- Σκυλακάκης, Θ., *Το όνομα της Μακεδονίας*, εκδόσεις Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1995.
- Smith, A., *Theories of Nationalism*, Duckworth, Λονδίνο, 1971.
- Τάρκας, Α., *Αθήνα - Σκόπια. Πίσω από τις κλειστές πόρτες*, εκδόσεις Λαβύρινθος, Αθήνα, 1995.
- Τζώνος, Θ., *Το νομικό και πολιτικό καθεστώς των Σκοπίων*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1994.
- Twine, F., *Citizenship and Social Rights*, Sage Publications, Λονδίνο, 1994.
- Zukin, C., «Mass Communication and Public Opinion», στο Nimmo, D. & Sanders, K., *Handbook of Political Communication*, Sage Publications, Λονδίνο, 1981, σ. 359-390.